

મૂટ કોર્ટ

સંઘ ન્યાયતંત્ર - સર્વોચ્ચ અદાલત

સ્થાપના :રાજ્યતંત્રના મુખ્ય ત્રણ અંગો હોય છે : (1) સંસદ (2) કારોબારી અને (3) ન્યાયતંત્ર. ત્રણે અંગો વચ્ચે સામાન્ય રીતે સત્તા વિભાજન (Saperation of Powers) થયેલ હોય છે. આપણે ત્યાં અમેરિકાનાં બંધારણની માફક ત્રણે અંગો વચ્ચે સત્તા વિભાજન બંધારણથી સ્વીકારાયેલ ન હોવા છતાં, ત્રણે અંગોની સત્તા અલગ દર્શાવાયેલ છે અને અંગોની સત્તાઓ વચ્ચેની ભેદરેખા સ્પષ્ટ છે.

ભારતીય બંધારણ અનુ. 124 (1)થી સર્વોચ્ચ અદાલતની સ્થાપના અને તેના બંધારણ વિશે જોગવાઈ કરાયેલ છે. સર્વોચ્ચ અદાલતમાં એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને અન્ય સાત ન્યાયાધીશો રહેશે. પરંતુ પાછળથી સંસદે Supreme Court (Number of Judges) Act, 1960 થી આ સંખ્યા 13, પાછળથી તેમાં સુધારો કરીને 17 અને પછીથી તેમાં સુધારો કરીને હાલે આ સંખ્યા ઠરાવવામાં આવેલ છે.

ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા :

ન્યાયતંત્ર બંધારણના રક્ષક અને વાલી (Custodian and Guardian) તરીકેની કામગીરી બજાવે છે. તે કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારની સત્તાઓની મર્યાદા નક્કી કરે છે. વળી સર્વોચ્ચ અદાલત અપીલ અંગેની પણ આપરી અદાલત છે. મૂળભૂત અધિકારો (Fundamental rights)ના રક્ષણનું કામ પણ બંધારણ હેઠળ ન્યાયતંત્રને સોંપાયું છે. આથી ન્યાયતંત્ર સરકાર કે વહીવટીતંત્રની અસરમાંથી મુક્ત રહે તે અત્યંત આવશ્યક છે. આથી ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે બંધારણમાં વિવિધ જોગવાઈઓ કરવામાં આવેલ છે. બંધારણની નીચેની જોગવાઈઓ ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટેની જોગવાઈઓ છે.

અદાલતના અને વરિષ્ઠ અદાલતના ન્યાયાધીશોની તે હેતુ માટે સલાહ લાઈને તેના હસ્તાક્ષર અને મુદ્રાવાળા વોરંટ (1) નિમણૂક : સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશને રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા, રાષ્ટ્રપતિને યોગ્ય જણાય તેટલા સર્વોચ્ચ બેઠળ નીપવામાં આવશે તથા 65 વર્ષની વય સુધી તે પોતાનો હોદો ધારણ કરશે. : (અનુચ્છેદ 124).

(2) રૂપસદ : રાષ્ટ્રપતિના હુકમ સિવાય સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશને તેમના હોદા પરથી દૂર કરી શકાય લેવી જોઈએ અને આવું સંબોધન પુરવાર થયેલ (Proved) ગેરવર્તન (Misconduct) અને બિનકાર્યક્ષમતા (Inefficiency)ના કારણસર તેમને દૂર કરવા માટે ગૃહના હાજર અને મત આપતા 2/3 કરતાં ઓછી ન હોયમેવી ભહુમતી દ્વારા તે જ સત્રમાં રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યું હોવું જોઈએ. (3) પગાર અને ભથ્થાં : ન્યાયાધીશોના પગારો અને ભથ્થાં બીજી અનુસૂચિ દ્વારા નિયત કરાયેલ છે અને તેમની નિમણૂક થયા પછી તેમને પ્રતિફળ થાય તે રીતે તેમાં ફેરફાર કે વધઘટ કરવામાં આવશે નતિ : (અનુચ્છેદ 125).

(4) સંચિતનિધિ પર ભારિત : તમામ ન્યાયાધીશો અને અન્ય અધિકારીઓને અને કર્મચારીઓને ચૂકવવાપાત્ર Fund of India) પર ભારિત બનાવવામાં આવેલ છે. ભારતના સંચિતનિધિ પર ભારિત કરાપેલ રૂ૪મી સંસદના તથામ પગાર, ભથ્થાં અને પેન્શન સહિતનું સર્વોચ્ચ અદાલતનું વહીવટી ખર્ચ ભારતના સંચિતનિધિ (Consolidated મત માટે મૂકવામાં આવતી નથી.

અધિકારીઓની નિમણૂક : સર્વોચ્ચ અદાલતના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની નિમણૂકો ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ (Chief Justice of India) દ્વારા અથવા તે સુચવે તેવા અન્ય કોઈ ન્યાયાધીશ દ્વારા અથવા અદાલત અન્ય કોઈ કર્મચારી દ્વારા કરવામાં આવશે. પરંત મરત એ છે કે રાષ્ટ્રપતિ નિયમથી ફરજ પાડી શકશે કે નિષમય નિર્દિષ્ટ કાપેલ કેસોમાં સેવા પસંદગી પંચ સાથે મસલન કર્યા વિના એ અદાલત સાથે સંકળાયેલ હોઈ હોય કોઈ વ્યક્તિની નિમણૂક કરવામાં આવશે નહિ.

(6) વકીલાત કરવાનો હક્ક નઈમ : સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે હોદો ધારણ કરેલ હોય તે વ્યક્તિની ભારતના પ્રદેશમાં કોઈ અદાલત અથવા સત્તા સમય વકીલાત અથવા કાર્ય કરવાની સ્વતંત્રના આપણા બંધારણ થઈ

(7) વર્તન સંબંધમાં ચર્ચા નહિ : સર્વોચ્ચ અદાલત કે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશોની ફરજો અંગેના વર્તન સંબંધમાં સંસદ કે વિધાનસભામાં ચર્ચા થઈ શકતી નથી.

[3] સર્વોચ્ચ અદાલતની હકૂમત અને સત્તાઓ (Supreme Court to be a Court of record)

સર્વોચ્ચ અદાલત અભિલેખ અદાલત રહેશે (અનુ. 129) (Supreme Court to be a Court of record):

અથવા સર્વોચ્ચ અદાલત અભિલેખ અદાલત રહેશે અને તેને પોતાના તિરસ્કાર માટે સજા કરવાની સત્તા સમિતના આવી અદાલતની તમામ સત્તાઓ રહેશે.

સમજૂતી : અભિલેખ અદાલત (Court of record) એટલે એવી અદાલત કે જેનું રેકર્ડ પુરાવાકીય મૂલ્ય (Evidentiary Value) ધરાવે છે અને જ્યારે તે રજૂ કરાય, ત્યારે તેની કાયદેસરતા સામે કોઈ વાંધો લઈ શકાતો નથી. અભિલેખ અદાલતને પોતાના તિરસ્કાર બદલ શિક્ષા કરવાની સત્તા હોય છે. જો કે સંસદે અદાલત તિરસ્કાર ધારો, 1971 (Contempt of Courts Act, 1971) પસાર કરેલ છે. પરંતુ તેનાથી આ અનુચ્છેદથી સર્વોચ્ચ અદાલતને મળેલ સત્તામાં કોઈ ઘટાડો થતો નથી.!

સી. કે. દફતરી વિ. ઓ. પી. ગુપ્તાના કેસમાં ન્યાયાધીશ અંગે કરાયેલ આક્ષેપ અને અદાલતના તિરસ્કાર વચ્ચે ભેદરેખા દોરવામાં આવેલ છે. આ કેસમાં ઠરાવાયેલ છે કે પોતાના તિરસ્કાર બદલ અદાલત પોતે પોતાની કાર્યવાહી નક્કી કરી શકે છે. પરંતુ તે કાર્યવાહી યોગ્ય હોવી જોઈએ. દિલ્હી જ્યુડિશિયલ સરવીસ એસોસિએશન વિ. સ્ટેટ ઓફ ગુજરાતના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવેલ છે કે અનુ. 129 મેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલત પોતાના તિરસ્કાર માટે જ નહીં, પરંતુ પોતાની અધીનસ્ય અદાલતોના તિરસ્કાર માટે પણ સજા કરવાની સત્તા ધરાવે છે. જેમ કે આવકવેરા એપેલેટ ટ્રિબ્યુનલના તિરસ્કાર બદલ સર્વોચ્ચ અદાલત સજા કરી શકે છે."

સર્વોચ્ચ અદાલતની મૌલિક હકૂમત (અનુ. 131)

આ બંધારણની જોગવાઈઓને આધીન,

(એ) ભારત સરકાર અને એક અથવા વધારે રાજ્યો વચ્ચેની, અથવા

(બી) એક તરફ ભારત સરકાર અને કોઈ રાજ્ય અથવા રાજ્યો, અને બીજી તરફ એક અથવા વધારે રાજ્યો વચ્ચેની, અથવા

(સી) બે કે તેથી વધારે રાજ્યો વચ્ચેની,

કોઈ તકરારમાં, કે જેના પર કોઈ કાનૂની અધિકારના અસ્તિત્વ કે તેનો વિસ્તાર આધારિત હોય, તેવો (કાયદો કે હકીકતનો) પ્રશ્ન સમાવિષ્ટ હોય, તો અને તેટલાં પ્રમાણમાં કોઈપણ અદાલતને બાકાત રાખીને, માત્ર સર્વોચ્ચ અદાલતને મૌલિક હકૂમત રહેશે.

પરંતુ જોગવાઈ એવી કરવામાં આવે છે કે આ બંધારણની શરૂઆત અગાઉ કરાવેલ અને જેના પર સહી-સિક્કા થયા હોય, અને જે આ શરૂઆત પછી પણ ચાલુ હોય, તેવી અથવા સદરહુ હકૂમત જેમાંથી ઉત્પન્ન થતી તકરાર સુધી વિસ્તરશે નહીં, એવી જેમાં જોગવાઈ કરાવેલ હોય તેવી કોઈ સધિ, સમજૂતી, કરાર, કબૂલાત, સનદ અથવા તેવા અન્ય દસ્તાવેજમાંથી ઉદ્ભવતી તકરાર સુધી તે હકૂમત વિસ્તરશે નહીં.

આ અનુચ્છેદથી સર્વોચ્ચ અદાલતની મૌલિક (Original) તેમજ બાકાતી (Exclusive) હકૂમત વિશે જોગવાઈ કરાયેલ છે. મૌલિક અથવા મૂળ હકૂમત તેને કહેવાય કે જ્યારે અદાલતને સૌ પ્રથમ (First instance) જ તકરાર સાંભળીને નિર્ણય આપવાની સત્તા હોય. જ્યારે બાકાતી હકૂમત એટલે કેસનો નિર્ણય કરવાની અદાલતની એવી હકૂમત, કે જે અન્ય કોઈ અદાલતને હોતી નથી. સર્વોચ્ચ અદાલત આ અનુચ્છેદ હેઠળ પોતાની મૌલિક કે મૂળ હકૂમત (Original Jurisdiction) વાપરી શકે તે માટે એ જરૂરી છે કે આ અનુચ્છેદમાં નિર્દિષ્ટ કરાયા મુજબના પક્ષકારો હોવા જોઈએ. એટલે કે તકરાર ડો નો -ભારત સરકાર અને એક કે તેથી વધારે રાજ્યો વચ્ચે; અથવા એક તરફ ભારત સરકાર અને એક કે તેથી વધારે રાજ્યો અને બીજી તરફ એક કે તેથી વધારે રાજ્યો; અથવા બે કે તેથી વધારે રાજ્યો વચ્ચેની-હોવી જોઈએ.

સ્ટેટ ઓફ કર્ણાટક વિ. પુનિયન ઓફ ઇડિયાના કેસમાં કેન્દ્ર સરકારે કર્ણાટકના મુખ્યપ્રધાન તેમજ અન્ય પ્રધાનો સામે લાંચરુશ્વતના આરોપોની તપાસ માટે એક કમિશન નીમેલ હતું. તેની સામે મનાઈહુકમ મેળવવા કર્ણાટક સરકારે કેન્દ્ર સરકાર સામે આ અનુચ્છેદ હેઠળ દાવો કર્યો હતો. આ કેસમાં ઠરાવાયું કે કર્ણાટક સરકાર આવો દાવો કરી શકે છે. જો કે કેન્દ્ર સરકારની કમિશન નીમવાની સત્તા કાયદેસર ઠરાવાઈ હતી. તે જ રીતે, સર્વોચ્ચ અદાલતને અનુ. 32 હેઠળ પણ આશાપત્રો ફરમાવવાની મૌલિક હકૂમત છે. બંધારણના મુળભૂત અધિકારના ભંગ માટે સર્વોચ્ચ અદાલત પાસે દાદ માગવાનો અધિકાર પણ મૂળભૂત અધિકાર છે. પરંતુ મૂળભૂત અધિકારના ભંગ સિવાયના કિસ્સામાં કોઈ દાદ આપવાની અનુ. 32 હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલતને સત્તા નથી.

અનુ. 131 હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલત પોતાની મૌલિક હકૂમત વાપરી શકે તે માટે એ જરૂરી છે કે તકરારમાં કોઈ કાનૂની અધિકારનું અસ્તિત્વ કે તેના વિસ્તારનો પ્રશ્ન સમાવિષ્ટ થયેલો હોવો જોઈએ. જ્યાં કોઈ કાનૂની અધિકાર (Legal Right)નું અસ્તિત્વ કે કે વિસ્તારનો પ્રશ્ન સમાવિષ્ટ હોતો નથી, ત્યાં અનુ. 131 હેઠળની હકૂમત વાપરવાનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. સ્ટેટ ઓફ રાજસ્થાન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયાના કેસમાં ઠરાવાયેલ કે અનુ. 356 હેઠળ રાજસ્થાન વિધાનસભા વિસર્જન કરવાના રાષ્ટ્રપતિના હુકમ સામે રાજ્ય આ અનુચ્છેદ હેઠળ દાવો કરી શકે છે. કેમ કે વિધાનસભા સભ્યોને અબંધારણીય પ્રક્રિયા દ્વારા પોતાનો દરજ્જો ઝૂંટવાઈ ન જાય તે જોવાનો તેમનો અધિકાર હતો. આ અનુચ્છેદ હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલતની મૌલિક હકૂમત બંધારણની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન છે. બંધારણથી નીચેની બાબતોમાં સર્વોચ્ચ અદાલતની હકૂમત બાકાત રાખવામાં આવેલ છે.

1. અનુ. 131ના પ્રબંધક (Proviso)થી એવી જોગવાઈ કરાયેલ છે કે આ બંધારણની શરૂઆત (Commencement) અગાઉ કરાયેલ અને જેના પર સહી સિક્કા થયેલ હોય અને જે આ બંધારણની શરૂઆત પછી પણ ચાલુ રહેલ હોય, તેવી કોઈ સંધિ, સમજૂતી, કરાર, કબૂલાત, સનદ અથવા તેવા અન્ય દસ્તાવેજમાંથી. ઉદ્ભવતી તકરાર પર સર્વોચ્ચ અદાલતની હકૂમત નથી.
2. રાજ્ય-રાજ્ય કે રાજ્યો-રાજ્ય, રાજ્ય-રાજ્યો કે રાજ્યો-રાજ્યો વચ્ચે નદીના પાણીની વહેંચણી, ઉપયોગ બાબત સર્વોચ્ચ અદાલતની હકૂમત ભાકાત કરી શકાય. અનુ. 262માં આ અંગે જોગવાઈ કરાયેલ છે ભૂતકાળમાં કાવેરી નદીના પાણીની વહેંચણી બાબત પાણી ન્યાયપંચ (Water Tribunal)ની રચના કરાયેલ હતી. નર્મદા જળવિવાદ અંગે પણ આવા જ ન્યાયપંચે ચુકાદો આપેલ છે.
3. અનુ. 280 પ્રમાણે નાણાપંચ (Finance Commission)ને સોંપાયેલ બાબતો પર સર્વોચ્ચ અદાલત હકૂમત નથી.
4. અનુ. 290 પ્રમાણે કેટલાક પર્યાઓ બાબત સંપ (Union) અને રાજ્યો વચ્ચે સમજૂતી થયેલ હોય ત્યારે તે અંગે સર્વોચ્ચ અદાલતને હકૂમત રહેતી નથી.

રોજદારી સાજનો સંબંધી સર્વોચ્ચ અદાલતની અપીલી સફમત (અનુ. 134)

(Appellate Jurisdiction of Supreme Court in regard to criminal matters): (1) ભારતના પ્રદેશમાની કોઈ વડી અંદાવતની રોજદારી કાર્યવાહીમાંના કોઈ ચુકાદા, સજા સામે, જે તે વડી અદાલતે-(એ) અપીલમાં, આરોપીની દોષ-ભક્તિનો સુકમ રદ કરીને તેને મોતની સજા કરેલ હોય, સથા.(બી) પોતાના સત્તાધિકારીને અધીનસ્થ કોઈ અદાલતમાંથી કોઈ કેસ પોતાની સમયની ઊના સિવાય, જો વડી અ માટે થવો ખેંચી લીધેલ હોય. અને આવી ઈન્સાફી કાર્યવાહીમાં આરોપીને દોષિત કરાવીને તો સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ થઈ શકે.

(મી) અનુ. 134-એ પેઠળ એવું પ્રમાણપત્ર આપેલ હોય કે કેસ સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ વ મારોપીને આજીવ સન્ન કરેલ હોય, અથવા જેવો છે.પરંત જોગવાઈ એવી કરવામાં આવે છે કે પેટા ક્યોર (સી) હેઠળની અપીલ, અનુ. 145ના લોખ 111 ટેકર તે સંબંધમાં કરવામાં આવે તે જોગવાઈઓને આધીન, અને વડી અદાલત કરાવે કે કરમાવે તે શરતોને આબ આપે કે કરી શક્યો.2) ભારતના પ્રદેશમાંની કોઈ વડી અદાલતની હોજદારી કાર્યવાહીના કોઈ ચુકાદા, આખરી હુકમ કેમ પર ~ સામે. સંસદ, કાયદાથી કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી શરતો અને મર્યાદાઓને આધીન, અપીલા સ્વીકાયન અને સાંભળવાની વિશેષ સત્તા સર્વોચ્ચ અદાલતને આપી શકે.

સમજૂતી :અનુ. 134થી સર્વોચ્ચ અદાલતને ફોજદારી ભાબતોમાં અપીલ કરવાની જોગવાઈ વિશે જલ્લાવવામાં આચાર છે. ભારતના પ્રદેશમાં આવેલ કોઈપણ થડી અદાલત (High Court)ના ચુકાદા (Judgment), આખરી જમ.અથવા સજાના (Sentence) સામે, ત્યારે સર્વોચ્ચ અદાલતને આપી શકાય કે જ્યારે,(એ) શી અદાલતે. અપીલમાં નિર્દોષ મુક્તિનો હુકમ રદ કરીને આરોપીને મોતની સજા ફરમાવેલ લેવુઅથવા (બી) પોતાને અધીનસ્થ (Subordinate) કોઈ અદાલત પાસેથી કોઈ કેસ પાછો લઈને તેની ઇન્ટાઈ કાર્યવાહી (Trial)માં આરોપીને મોતની સજા કરેલ હોય; અથવા(સી) અનુ. 134-એ નેઠળ વડી અદાલતે એવું પ્રમાણપત્ર આપેલ હોય કે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ કરવા માટેનો યોગ્ય કેસ છે. - ત્યારે સર્વોચ્ચ અદાલતને અપીલ થઈ શકે છે.આ અનુચ્છેદ હેઠળ ફોજદારી ભાબતોમાં સર્વોચ્ચ અદાલતને, વડી અદાલતના પ્રમાણપત્ર વિના અને વડી અનુ. 134-એ હેઠળ આપેલ પ્રમાણપત્રના આધારે અપીલ કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે. મળશે 134(1) (એ) હેઠળ જ્યારે વડી અદાલતે નીચેની અદાલતનો આરોપીને નિર્દોષ છોડી મૂકવાનો નિર્ણયઅનુ. રદ (Reverse) કરીને આરોપીને

મોતની સજા કરમાવેલ હોય, ત્યારે સર્વોચ્ચ અદાલતને અપીલ થઈ શકે છે. નિધ છોડી મૂકવાનો હુકમ એટલે તે તહોમતના સંબંધમાં સંપૂર્ણપણે નિર્દોષ છોડી મૂકવાનો હુકમ, તેવું અર્થઘટન કરવાનું નથી, પરંતુ એક તહોમતનો આરોપ હોય અને આરોપીને ઓછી સજાવાળા તહોમતના આરોપસર સજા કરવામાં આવે, તો તે આ અર્થમાં નિર્દોષ છોડી મૂકવાનો હુકમ છે. દા. ત. ખૂનના ગુનાનો આરોપ હોય, અને આરોપીર તેનાથી ઓછા ગુનાની સજા કરવામાં આવે, તો તે પણ આ અર્થમાં નિર્દોષ છોડી મૂકવાનો હુકમ છે. જેમકે એક કેસમાં આરોપી સામે ભારતીય ફોજદારી ધારાની ક. 302 હેઠળ ખૂનનો આરોપ હતો. અદાલતે તેને ક. 304 લેઠળ ગુનેગાર ગણી સજા ફરમાવી. વડી અદાલતે તે હુકમ રદ કરીને આરોપીને મોતની સજા ફરમાવી હતી. મા કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું કે આરોપી અનુ. 134(1)(એ) હેઠળ અપીલ કરવા હક્કદાર છે. પરંતુ જ્યારે સર્વોચ્ચ અદાલતને એમ જણાય કે આરોપીને નિર્દોષ છોડી મૂકવાનો હુકમ રદ કરીને તેને મોતની સજા ફરમાવવાનો હુકમ કરતી વખતે વડી અદાલતે સ્થાપિત સિદ્ધાંતો તે કેસમાં યોગ્ય રીતે લાગુ પાડ્યા છે, તો સર્વોચ્ચ અદાલત આવા કેસમાં દરમ્યાનગીરી કરશે નહીં.

ફોજદારી કાર્યવાહી પણ રદ કરી હતી. આ કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું કે સર્વોચ્ચ અદાલતને અનુ. 143, 49 32 અને અનુ. 136 હેઠળ પોતાના સમશની કોઈ કાર્યવાહીમાં પૂર્ણ ન્યાય આપવા ભારતની કોઈ અદાલતમાં પડમ (Pending) ફોજદારી કાર્યવાહી રદ કરવાની સત્તા છે. તે જ રીતે સર્વોચ્ચ અદાલતે ભોપાલ ગેસ કાંડ તરીકે એવ પાતા, યુનિયન કાર્બાઈલ: કોર્પોરેશન વિ. પનિયન ઓફ ઈન્ડિયાના કેસ માં ભારત સરકાર અને આ કોર્પોરેશન ઘચ્યે પૂર ભારત થયેલ સમજૂતી કાયદેસર ઠરાવીને, સુંદર કોર્પોરેશન સામે પતર તમામ દિવાની અને ફોજદારી કાર્યવાહીઓ રદસર્વોચ્ચ અદાલતે હુકમ કર્યો. આ અનુચ્છેદ ઊઠળ પૂર્ણ ન્યાય આપવા માટે કોઈ હુકમ કરાયો હોય ત્યારે કુદરતી ન્યાયનો ભંગ થયેલ મોવાના કારણસર તે પડકારી શકાય નહીં સર્વોચ્ચ અદાલતની સલાહક હકૂમત (અનુ. 143) (Advisory Jurisdiction of the Supreme Court):

(1) જો રાષ્ટ્રપતિને કોઈપણ સમયે એમ લાગે કે કાયદાનો અથવા હકીકતનો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયેલ છે અથવા થવાની શક્યતા છે, કે જે એવા પ્રકારનો અને એવા જાહેર મહત્ત્વનો છે કે તેના પર સર્વોચ્ચ અદાલતના અભિપ્રાય મેળવવા યોગ્ય છે. તો તેઓ તે અદાલતને તે

પ્રથમ વિચારણા માટે મોકલી શકે અને તે અદાલત પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી સુનાવણી કર્યા બાદ તેના પરનો પોતાનો અભિપ્રાય રાષ્ટ્રપતિને મોકલી શકે.

(2) અનુ. 131ના પ્રબંધકમાં ગમે તે જોગવાઈ હોવા છતાં, રાષ્ટ્રપતિ તે પ્રબંધકમાં નિર્દિષ્ટ કરાયેલ પ્રકારની તકરાર સર્વોચ્ચ અદાલતને અભિપ્રાય માટે મોકલી શકે, અને સર્વોચ્ચ અદાલત, પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી સુનાવણી કર્યા બાદ, તેના પરનો પોતાનો અભિપ્રાય રાષ્ટ્રપતિને મોકલશે.

સમજૂતી :

આ અનુચ્છેદ હેઠળ, જ્યારે રાષ્ટ્રપતિને એમ જણાય કે કાયદાનો કે હકીકતનો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયેલ છે કે થવાની સંભાવના છે અને તે એવા પ્રકારનો અને એવા જાહેર મહત્વની હોય કે તે અંગે સર્વોચ્ચ અદાલતનો અભિપ્રાય લેવાનું યોગ્ય છે. તો રાષ્ટ્રપતિ તે પ્રશ્ન સર્વોચ્ચ અદાલતને વિચારણા માટે મોકલી શકે છે. આ જોગવાઈ હેઠળ કોઈ કાયદાની કાયદેસરતા અથવા કોઈ મરડાની કાયદેસરતા અથવા અન્ય કોઈ બંધારણીય પ્રશ્ન અંગે રાષ્ટ્રપતિ સર્વોચ્ચ અદાલતનો અભિપ્રાય મેળવી શકે. સર્વોચ્ચ અદાલતની સ્થાપના 1950માં કરવામાં આવી. તે અગાઉ ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ, 1935ની કલમ 213 હેઠળ ફેડરલ અદાલતને પણ આ પ્રકારની સલાહક હકૂમત હતી.

કાયદાના જે પ્રશ્નો અંગે સર્વોચ્ચ અદાલતે, પોતાની ન્યાયિક સત્તાઓ હેઠળ, પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરેલ હોય તે પ્રશ્ન રાષ્ટ્રપતિ સર્વોચ્ચ અદાલતને અભિપ્રાય માટે મોકલી શકે નહિ. કારણ કે અનુ 143ની સલાહક હકૂમતમાં સર્વોચ્ચ અદાલત પોતે અગાઉ આપેલા નિર્ણયો સામે અપીલ અદાલત તરીકે કાર્ય કરતી નથી. જ્યારે સર્વોચ્ચ અદાલતને રાષ્ટ્રપતિ તરફથી આવો રેફરન્સ મળે એટલે સર્વોચ્ચ અદાલતના રજિસ્ટ્રાર તરફથી ભારતના એટર્ની જનરલને અદાલતમાં હાજર થવાની નોટિસ આપવામાં આવે છે. સર્વોચ્ચ અદાલત પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી સુનાવણી કર્યા બાદ રાષ્ટ્રપતિને તે પ્રશ્ન અંગે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવશે.

રાષ્ટ્રપતિ જે પ્રશ્ન સર્વોચ્ચ અદાલતને અભિપ્રાય અર્થે મોકલે, તે પ્રશ્ન પરેખર ઉદ્ભવેલ હોવાનું જરૂરી નથી. રાષ્ટ્રપતિને એમ જણાય કે કોઈ પ્રશ્ન ઉદ્ભવવાની શક્યતા છે. તો આ અનુચ્છેદમાં નિર્દિષ્ટ કરાયેલ સજોગોમાં તેઓ સર્વોચ્ચ અદાલતને પ્રશ્ન મોકલી શકે. કોઈ પ્રશ્ન ઉદ્ભવેલ છે કે

કેમ અથવા તે ઉદ્ભવવાની શક્યતા છે કે કેમ, તે એવા સ્વરૂપનો અને જાહેર મહત્ત્વ ધરાવતો પ્રશ્ન છે અને સર્વોચ્ચ અદાલતનો અભિપ્રાય તેના પર મેળવવાનું જરૂરી છે કે કેમ, તે રાષ્ટ્રપતિના સંતોષની બાબત છે. જ્યારે રાષ્ટ્રપતિ તરફથી સર્વોચ્ચ અદાલતના અભિપ્રાય માટે કોઈ પ્રશ્ન મોકલવામાં આવે ત્યારે કઈ બાબતો પરત્વે સર્વોચ્ચ અદાલતનો અભિપ્રાય જરૂરી છે. તે સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ. એટલે કે પ્રશ્નને સામાન્ય અને અસ્પષ્ટ ભાષામાં રજૂ કરવો જોઈએ નહીં. The Special Courts Bill, 1978 Re.ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવેલ છે કે સર્વોચ્ચ અદાલત જ્યારે રાષ્ટ્રપતિએ અનુ. 143 હેઠળ કરેલ રેફરન્સની વિચારણા કરે, ત્યારે તેનાથી સંસદના કોઈ કાર્ય અથવા વિશેષાધિકાર પર આક્રમણ થતું નથી. આ કેસમાં વધુમાં એમ પણ ઠરાવવામાં આવેલ છે કે જ્યારે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં કોઈ કારણસર રેફરન્સ હેઠળના પ્રશ્નની વિચારણા કરવાનું યોગ્ય ન જણાય, તો સર્વોચ્ચ અદાલત તે રેફરન્સ રાષ્ટ્રપતિને પરત મોકલી શકે છે.

સર્વોચ્ચ અદાલતની રીટ હકૂમત (Writ jurisdiction of the Supreme Court):-

બંધારણ અનુચ્છેદ 32 હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલતની હકૂમત :

બંધારણના વિભાગ 3થી અપાયેલ મૂળભૂત અધિકારોના જૂથો પૈકીનો આ છેલ્લો મૂળભૂત અધિકાર છે. મૂળભૂત અધિકારો (Fundamental rights આ અવું તેનું અમલ માટે કોઈ બંધારણીય ઉપચારની કરવાઈ કરવામાં ન આવે, તો આવા મૂળભૂત અધિકારોનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. આથી અનુ. 32(1) મૂળભૂત અધિકારોના રક્ષણ માટે સીધા જ સર્વોચ્ચ અદાલત પાસેથી દાદ માગવાના અધિકારને પણ મૂળભૂત અધિકાર તરીકે શરૂ છે. આમ કોઈ મૂળભૂત અધિકારનો ભંગ થાય તો સર્વોચ્ચ અદાલતમાં દાદ માગવાનો અધિકાર પોતે જ મૂળભૂત અધિકાર હોવાથી સર્વોચ્ચ અદાલતે અભિપ્રાય ની શેન તરીકે વાળવા ત્યાની ભૂમિકા ભજવવાની છે. તેથી જ સર્વોચ્ચ અદાલતને યોગ્ય રીતે જ મૂળભૂત અધિકારોના રક્ષક તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે". એક કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે મૂળભૂત અધિકારોના રક્ષણની બાબતને પોતાની પવિત્ર ફરજ ગણેલ છે.

માનવ અધિકારોની વૈશ્વિક ઘોષણા (Universal Declaration of Human Rights)ની કે. 8માં મૂળભૂત અધિકારોના ભંગ માટે ઉપચારના અધિકારને સ્વતંત્ર અધિકારનું સ્થાન અપાયેલ છે. આપણા બંધારણમાં તેનું અનુસરણ કરીને અનુચ્છેદ 32 (1) હેઠળ મૂળભૂત અધિકારોના અમલ માટે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં દાદ માગવાના અધિકારને મૂળભૂત અધિકાર તરીકેનું સ્થાન અપાયેલ

છે. જેને મૂળભૂત અધિકાર પ્રાપ્ત હોય, તેવી કોઈપણ વ્યક્તિ તર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ એમ પુરવાર કરી શકે કે પોતાના મૂળભૂત અધિકારનો ભંગ થયેલ છે. આવા પ્રસંગે સર્વોચ્ચ અદાલત પોતાને જરૂરી લાગે તે પ્રકારનો આદેશ, સૂચના કે આજ્ઞાપત્ર (writ) કાઢવાની વિશાળ સત્તા ધરાવે છે.

અજ્ઞાપત્રનો અર્થ (Meaning of Writ):

અસલમાં રીટની ઉત્પત્તિ ઇંગ્લેન્ડમાં થયેલી છે. ઘણા વર્ષો અગાઉ ઇંગ્લેન્ડમાં અદાલતોના નિર્ણય સામે રાજાને (King) અપીલ કરવાની જોગવાઈ હતી અને આવી અપીલમાં રાજા તરફથી કરવામાં આવતા ફરમાનને 'રીટ' તરીકે ઓળખવામાં આવતું. રાજાએ પાછળથી આ કાર્યને અદાલતને સોંપ્યું હતું અને અદાલતોને રીટ ફરમાવવાની સત્તા હતી.

ભારતમાં બંધારણના અનુચ્છેદ 32થી સર્વોચ્ચ અદાલતને અને અનુ. 226થી રાજ્યની વડી અદાલતને રીટ ફરમાવવાની સત્તા છે. રીટ હકૂમત મૂળભૂત હકૂમત (Original Jurisdiction) છે. સર્વોચ્ચ અદાલત તેમજ રાજ્યની વડી અદાલત મૂળભૂત અધિકારો અથવા કોઈ બંધારણીય અધિકારોનો ભંગ થતો અટકાવવા તેમજ કાનૂની ફરજનો અમલ કરાવવા માટે આપી શકાય છે. જો સર્વોચ્ચ અદાલત અથવા વડી અદાલતને એમ જણાય કે નીચેની અદાલત કે કોઈ ન્યાયપંચે હકૂમત સંબંધમાં પોતાની કાર્યવાહી દૂષિત કરી છે ત્યારે રીટ (આજ્ઞાપત્ર) આપી શકાય છે.

વિવિધ અજ્ઞાપત્રો (Various Writs):

અનુચ્છેદ 32માં જે વિવિધ આજ્ઞાપત્રોનો ઉલ્લેખ કરાયો છે તે હવે આપણે વિગતથી જોઈશું :

બંદી પ્રત્યક્ષીકરણ (Habeas Corpus):

આ આજ્ઞાપત્રનો અર્થ થાય છે 'જવાબ આપવા માટે શરીર લાવો.' (Have the body to answer)

(Habeas Corpus ad subjiciendum) વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય માટે આ આજ્ઞાપત્રનું મહત્ત્વ ધણું છે.

વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લેતા ગેરકાયદેસર અટકાયતના કેસોમાં આ આજ્ઞાપત્ર મળી શકે છે.

આ આજ્ઞાપત્રનો ઇતિહાસ ઘણો જૂનો છે. એડવર્ડ 1ના 33માં વર્ષે તેનો ઉપયોગ થયાનું

નોંધાયેલ છે. ઉચ્ચ સત્તાધીશની સામે નાનામાં નાના પ્રજાજનને પ્રાપ્ત થતો આ ઉપચાર છે.

જેનું વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય ખોટી રીતે છીનવી લેવામાં આવ્યું હોય તેવા પ્રજાજનને રક્ષણ અને

સલામતીની ખાતરી આ આજ્ઞાપત્રથી મેળવી શકાય છે. જ્યારે ન્યાયતંત્રને એમ જણાય કે કોઈ વ્યક્તિની અટકાયત ગેરકાયદેસર છે, તો આ આજ્ઞાપત્રનું ફરમાન કરીને તેને તાત્કાલિક છૂટકારા માટે હુકમ કરી શકે છે. અટકાયતમાં રખાયેલ કોઈ વ્યક્તિ અથવા તેના કોઈ સગા, અથવા કોઈ મિત્ર પણ આ આજ્ઞાપત્રનાં ફરમાન માટે અરજી કરી શકે છે. આ આજ્ઞાપત્ર મેળવવા માટે એમ પુરવાર કરવું જોઈએ કે અટકાયતમાં રખાયેલ કોઈ વ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકારનો ભંગ થયો છે. નિવારક અટકાયત (Preventive detention)ના કેસોમાં અદાલત માત્ર એટલું જુએ છે કે અટકાયત કરવા માટે પ્રથમદર્શીય (Prima facie) કેસ છે કે કેમ ! આ આજ્ઞાપત્ર હેઠળ કોઈ વ્યક્તિને મુક્ત કરવામાં આવે, તો બીજા કોઈ ગુનાના આરોપસર તેની ધરપકડ કરી શકાય છે. જ્યારે આ આજ્ઞાપત્ર માટે પ્રથમ વડી અદાલત (High Court)માં અરજી કરાયેલ હોય, તો તેના નિર્ણયની સામે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ કરી શકાય છે. આ આજ્ઞાપત્ર ખાનગી કે જાહેર કેદમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું અસરકારક સાધન છે. આ કિસ્સામાં શારીરિક કેદ જરૂરી નથી. દા. ત., કોઈ બાળકને તેના માતા-પિતાથી દૂર રાખવામાં આવે, તો આ આજ્ઞાપત્રથી તેનો કબજો મેળવી શકાય છે. ઇંગ્લેન્ડના ઐતિહાસિક મેગ્ના કાર્ટા જેવું જ સ્વરૂપ ધરાવતી આ રીટ છે. આ આજ્ઞાપત્રથી નીચેની બાબતો પર અંકુશ રહે છે.

પરમાદેશ (Mandamus) : આનો અર્થ એ થાય છે કે 'અમે આજ્ઞા આપીએ છીએ.' (We Command) ઇંગ્લેન્ડમાં દ્વારા વ્યક્તિ, નિગમ અથવા ન્યાયની નીચલા દરજ્જાની અદાલતને ઉદ્દેશીને તેને તેમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ ફરજ પાડતી આજ્ઞા છે. મુખ્યત્વે જાહેર હેતુઓ માટે અને ફરજોનું પાલન કરવાની ફરજ પાડવા માટે આ આજ્ઞાપત્ર આપવામાં આવે છે. આ આજ્ઞાપત્ર ફરમાવવા માટેનો આધાર એ છે કે કોઈ વ્યક્તિમાં કોઈ અધિકાર સ્થાપિત થયેલો કોવો જોઈએ અને બીજી વ્યક્તિની એ અધિકારનું પાલન કરવાની ફરજ હોવી જોઈએ. આ ફરજ જાહેર સ્વરૂપની હોવી જોઈએ. તે વિવેકબુદ્ધિ (Discretion)ને આધીન હોવી જોઈએ નહિ. જ્યારે કોઈ જાહેર authority) મનસ્વી વર્તન કરે, ત્યારે આ આજ્ઞાપત્ર મળી શકે છે. તે રાજાના નામથી Division of the High Court of Justice) કરેલ કોઈ કાર્ય કરવાની સત્તાધિકારી (Public

એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ખાનગી અધિકારના અમલ માટે આ આજ્ઞાપત્ર ફરમાવી શકાતું નથી, ભારે પડી તેમાં એક પક્ષકાર તરીકે રાજ્ય હોયબ. કોઈ રાજ્ય વિધાનસભાને અમુક પ્રકારનો કાયદો પડવાની ફરજ પાડવા માટે આ આજ્ઞાપત્ર ફરમાવી શકાય નહિ. પરંતુ મૂળભૂત અધિકારો સાથે અસંગત હોય તેવો કાયદો ઘડતાં રાજ્ય વિધાનસભાને અટકાવી શકાય છે.5 સામાન્ય નિયત પ્રમાણે જે વ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકારનો ભંગ થયો હોય તે વ્યક્તિ જ આ આજ્ઞાપત્રના ફરમાન માટે અદાલત પાસે જવું જોઈએ.-નું મહત્ત્વ ધણું છે. વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય આજ્ઞાપત્રનો ઈતિહાસ ઘણો જૂનો ની સામે નાનામાં નાના પ્રજાજનને ખાવ્યું હોય તેવા પ્રજાજનને રક્ષણ -જણાય કે કોઈ વ્યક્તિની અટકાયત - હુકમ કરી શકે છે.

આ આજ્ઞાપત્ર મેળવવા માટે નીચેની શરતોનું પાલન થવું જરૂરી છે :

(1) કોઈ કાનૂની ફરજનો અમલ કરાવવાનો અરજદારને કાનૂની અધિકાર હોવો જોઈએ. આવી ફરજ ખાનગીકરારમાંથી અસ્તિત્વમાં આવી હોવી જોઈએ નહિ. તે ફરજ બંધારણ કે કાયદા હેઠળની હોવી જોઈએ.” (2) આવી ફરજ જાહેર સ્વરૂપની હોવી જોઈએ. તે ફરજ આજ્ઞાત્મક (Mandatory) હોવી જોઈએ. તેફરજનું પાલન કરવું કે કેમ તે વિવેકબુદ્ધિની સત્તા હોવી જોઈએ નહિ. ખાનગી કરારમાંથી ઉત્પન્ન થતી ફરજના પાલન માટે આ આજ્ઞાપત્ર મળી શકે નહિપણ આ આજ્ઞાપત્રનાં ફરમાન -ટકાયતમાં રખાયેલ કોઈ વ્યક્તિના)ના કેસોમાં અદાલત માત્ર એટલું રજાપત્ર હેઠળ કોઈ વ્યક્તિને મુક્ત આ આજ્ઞાપત્ર માટે પ્રથમ વડી "દાલતમાં અપીલ કરી શકાય છે. મન છે. આ કિસ્સામાં શારીરિક (3) અરજદારે ફરજ પાલનની માગણી કરેલ હોવી જોઈએ અને તેનો ઈન્કાર થયેલ હોવો જોઈએ.

(4) આજ્ઞાપત્ર આપવાથી કોઈ હેતુ સરતો ન હોય, તો તે મંજૂર કરવામાં આવશે નહિ. દા. ત., વાપસન્સ આપવાની ફરજ પાડવા માટે રીટ અરજી કરવામાં આવેલ હોય પરંતુ તે સમયે લાયસન્સનો સમય પૂરો થવા આવેલ હોય તો આજ્ઞાપત્ર મંજૂર કરવામાં આવશે નહિ.

પ્રતિષેધ (Prohibition):

આ આજ્ઞાપત્ર ઉચ્ચ અદાલત તરફથી નીચેની અદાલતને મોકલવામાં આવે છે અને તેનો હેતુ નીચેની અદાલત પાસે ન હોય તેવી હકૂમતનો ઉપયોગ તેને કરતાં અટકાવવાનો છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જેને ન્યાયિક ફરજો સોંપાયેલ હોય તે અદાલતોને તેમની હકૂમતની

મર્યાદામાં રહેવાની ફરજ પાડવા માટે ઉચ્ચ અદાલત તરફથી અપાતું ફરમાન છે. આ ફરમાન દ્વારા નીચેની અદાલતને એવી સૂચના આપવામાં આવે છે કે, તેનામાં સ્થાપિત થયેલ ન હોય તેવી હકૂમતની ઉપયોગ કરવો નહિ.

પ્રતિષેધ આજ્ઞાપત્ર વિવેકબુદ્ધિ (Discretion)ની બાબત નહિ, પરંતુ અધિકારની બાબત છે, જ્યારે કોઈ અદાલત અથવા ન્યાયપંચ (Tribunal) સમક્ષ કોઈ કેસની સુનાવણી થઈ રહેલ હોય અને તે કેસમાં પોતાનામાં સ્થાપિત થયેલ ન હોય તેવી હકૂમતનો તે અદાલત કે ન્યાયપંચ દ્વારા ઉપયોગ કરાઈ રહ્યો હોય, ત્યારે તેને તેમ કરતાં અટકાવવા માટે આ આજ્ઞાપત્રનું ફરમાન કરવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ કેસની સુનાવણીમાં કોઈ કાયદાનો ભંગ કરાઈ રહ્યો હોય ત્યારે તે રોકવા માટે આ આજ્ઞાપત્ર આપી શકાય છે. પરંતુ માત્ર પ્રક્રિયાત્મક અનિયમિતતા (Procedural irregularity) હોય ત્યારે આ આજ્ઞાપત્ર મળી શકે નહિ. પરંતુ જ્યારે અદાલતે કેસનો ચુકાદો આપી દીધેલ હોય ત્યારે આ આજ્ઞાપત્ર આપી શકાતું નથી. આવા પ્રસંગે ઉત્પ્રેષણ (Certiorari) આજ્ઞાપત્ર ફરમાવી શકાય છે. આમ જ્યારે હકૂમતનો અભાવ (Lack of jurisdiction) હોય ત્યારે ચાલુ કેસ થંભાવી દેવા માટે આજ્ઞાપત્ર મળી શકે છે. પરંતુ હકૂમતનો અભાવ હોવા છતાં, હકૂમતનો ઉપયોગ કરાયેલ હોય ત્યારે તેવા પ્રસંગે ઉત્પ્રેષણ આજ્ઞાપત્ર મળી શકે છે. પરંતુ અદાલત હકૂમત બહાર જવાની શક્યતા હોય તો તે કારણસર જ આ આજ્ઞાપત્ર મળી શકે નહિ. માત્ર હકૂમતનો અભાવ કે હકૂમતના અતિરેક (Excess of jurisdiction)ના કિસ્સામાં જ નહિ, પરંતુ કોઈ કાયદાના ભંગના પ્રસંગે પણ આ આજ્ઞાપત્ર મળી શકે છે. નીચેની અદાલત કે ન્યાયપંચના હકૂમત સંબંધી ભુલભર્યા નિર્ણય સામે વૈકલ્પિક ઉપચાર મળી શકતો હોય તો પણ આ આજ્ઞાપત્ર ફરમાવી શકાય છે. વૈકલ્પિક ઉપચાર મળી શકે ત્યાં ઉત્પ્રેષણનું આજ્ઞાપત્ર મળી શકતું નથી. જ્યારે પ્રતિષેધની બાબતમાં વૈકલ્પિક ઉપચાર મળતો હોય તો પણ આ આજ્ઞાપત્ર મળી શકે છે. આ આજ્ઞાપત્ર નીચેના સંજોગોમાં મળી શકે છે :

- (1) હકૂમત ન હોવા છતાં હકૂમત હોવાનું ધારીને કાર્યવાહી કરવામાં આવી હોય.
- (2) કાયદાથી પ્રતિબંધ હોવા છતાં કાર્યવાહી આગળ ચલાવાતી હોય.
- (3) મૂળભૂત અધિકારનો ભંગ થયેલ હોય.*
- (4) કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતનો ભંગ થયેલ હોય.

પરમાદેશ અને પ્રતિષેધ વચ્ચેનો તફાવત :

(1) પરમાદેશમાં સર્વોચ્ચ અદાલત કે વડી અદાલત તરફથી નીચેની અદાલતને નિર્દિષ્ટ કાર્ય કરવાની ફરજ (2) પરમાદેશમાં આજ્ઞાપત્ર ફરમાવવા માટેનો આધાર એ છે કે કોઈ વ્યક્તિમાં અધિસર સ્થાપિત થયેલો હોવો જોઈએ અને બીજી વ્યક્તિની તે અધિકારનું પાલન કરવાની ફરજ હોવી જોઈએ આ ફરજ જોઈએ. જ્યારે પ્રતિષેધનો હેતુ નીચેની અદાલત પાસે ન હોય તેવી જાહેર સ્વરૂપની હોવી હકુમતનો ઉપયોગ તેને કરતાં નટકાવવાનો છે. (3) જ્યારે કોઈ સત્તાધિકારી (Authority) મનસ્વી (Arbitrarily) રીતે વર્તન કરે ત્યારે પરમાદેશ મળી શકે છે. જ્યારે પ્રતિષેધથી એવી આશા અપાય છે કે નીચેની અદાલત કે ન્યાયપંચો નફમતની પોતાની મર્યાદામાં રહેવું.

ઉત્પ્રેશન(Certiorari):

હલ્સભરીની વ્યાખ્યા મુજબ ઉત્પ્રેષણ એવી આક્ષા છે કે જેના વડે ઉચ્ચ અદાલત નીચેની અદાલત કે ન્યાયપંચ (Anbunal)ને કોઈ એક નિર્દિષ્ટ કેસના પેપર્સ મોકલવાનું ફરમાન કરે છે કે જેથી ઉચ્ચ અદાલત તે સંબંધમાં ચોવ કરી શકે. ઈંગ્લેન્ડમાં જ્યારે રાજા એમ જોવાની ઈચ્છા ધરાવતા કે નીચેની અદાલતે યોગ્ય કાર્યવાની કરી છે કે કેમ. ત્યારે આ આજ્ઞાપત્રનું ફરમાન કરવામાં આવતું. ઉત્પ્રેષણમાં ઉત્ત એટલે ઉપર અને પ્રેષણ એટલે મોકલવાની ક્રિયા. એટલે કે નીચેની અદાલતના પેપર્સ ઉપરની અદાલતને મોકલવાની ક્રિયા. ગરન્યોની રૈયત વિ. પરલાકી મેદીના જમીનદારના કેસમાં ઠરાવાયું કે આ આજ્ઞાપત્ર માત્ર વહીવટી હકમો સાથે આપવામાં આવતું નથી. તે મજા તેસીયા આવે પુત્ર નીચેની, અદાલત, પરતી મર્યાદિત નથી. આ આજ્ઞાપત્ર ન્યાયિક અને અર્ધન્યાયિક નિર્ણયો સામે આપવામાં અને તેની હકુમત ન્યાયપંચ (Tribunal) સુધી પણ વિસ્તરે છે. આ આજ્ઞાપત્રનો હેતુ નીચેની અદાલત કે ન્યાયપંચે તેને સોંપવામાં આવેલ હકુમતની મર્યાદામાં રહીને કાર્યવાની કરી છે કે કેમ તે જોવાનો છે. ઉચ્ચ અદાલતને એમ લાગે કે નીચેની અદાલત કે ન્યાયપંચે હકુમત સંબંધી પોતાની કર્ષવાની દુષિત કરી છે, તો આ આજ્ઞાપત્રથી તે કાર્યવાહી રદ કરવાનો હકમ કરવામાં આવશે. જ્યારે કોઈ નીચેની અદાલતે હકુમત ન હોવા છતાં, હકુમતના અતિરેકમાં અથવા હકુમતનો દુરુપયોગ કરીને કાર્યવાહી કરેલ હોય તો તેની સામે આ આજ્ઞાપત્ર મળી શકે છે. આ આજ્ઞાપત્ર મંજૂર કરતી વખતે ઉચ્ચ અદાલતને અપીલ અદાલત તરીકેની રક્ત

હોતી નથી. આ સમયે ઉચ્ચ અદાલત નીચેની અદાલતના ઝુકમનું પુનરાવલોકન કરતી નથી. ઉચ્ચ અદાલતની કાર્યવાહી દુષિત થઈ હોય, તો તે કાર્યવાહી ઉચ્ચ અદાલત આ આજ્ઞાપત્રથી રદ કરી શકે. ઉત્પ્રેષણ આજ્ઞાપત્ર માટેની શરત એ છે કે જે હુકમની સામે દાદ માગવામાં આવતી હોય તે હુકમથી અસરકર્તા કે (affected) વ્યક્તિ જ આ આજ્ઞાપત્ર માટે દાદ માગી શકે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો માત્ર નારાજ વ્યક્તિ (Aggrieved person) આ આજ્ઞાપત્રની દાદ માગી શકે. આ આજ્ઞાપત્ર મેળવવાની પૂર્વશરતો નીચે મુજબ છે : જેની સામે આજ્ઞાપત્ર માગવામાં આવેલ હોય તે તંત્રને કોઈ વ્યક્તિના અધિકારોને અસર કરે તેવો નિર્ણય આપવાને કાનૂની અધિકાર હોવો જોઈએ. આ કાર્યવાહીમાં ન્યાયિક કે અર્ધન્યાયિક નિર્ણય આપવાની તે તંત્રની ફરજ હોવી જોઈએ. આવી કરજની નિષ્ફળતાથી કાર્યવાહી દુષિત થયેલી હોવી જોઈએ. આ આજ્ઞાપત્ર નીચેના સંજોગોમાં આપી શકાય છે. હુકમતનો અભાવ હોવા છતાં પણ હુકમતનો અતિરેક કરીને કે હુકમતનો દુરુપયોગ કરીને કાર્યવાહી કરવામાં આવી હોય. કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતનો ભંગ થયેલ હોય? "કાયદાની દેખીતી ભૂલ હોય. કાર્યવાહી હેષબુદ્ધિથી કરાયેલ હોય".

અધિકાર પૃષ્ઠા(Quo warranto): આ આજ્ઞાપત્રથી ઉચ્ચ અદાલત કે સર્વોચ્ચ અદાલત કોઈ હોદ્દાદારને પ્રશ્ન પૂછે છે કે તમે કયા અધિકાર હોદા પર છો ? જો અદાલતને ખાતરી થાય કે તેને હોદા પર રહેવાને કાનૂની અધિકાર નથી, તો અદાલત હોદા પરથી દૂર કરી તે હોદ્દા ખાલી જાહેર કરશે. આ આજ્ઞાપત્ર દ્વારા અદાલત કોઈ પણ જાહેર હોદો સ્વત્વાધિકાર, મુક્તિ કે વિશેષાધિકાર ધરાવનાર વ્યક્તિના અધિકારની યોગ્યતાની ચકાસણી કરે છે.

આ આજ્ઞાપત્ર માટે નીચેની શરતોનું પાલન થવું જરૂરી છે :

(1) પડકારવામાં આવેલ હોદો કાયદા હેઠળનો હોદ્દો હોવો જોઈએ. (2) આ હોદ્દો જાહેર હોદ્દો હોવો જોઈએ. ખાનગી હોદ્દો ધરાવનાર વ્યક્તિ સામે આ આજ્ઞાપત્ર મળી (3) જે વ્યક્તિ સામે આજ્ઞાપત્ર માગવામાં આવે, તે વ્યક્તિ સંબંધિત હોદો ધરાવતી હોવી જોઈએ.

ચિરંજીવલાલ ચૌધરી વિ. – માણસા નગરપંચાયતના કેસમાં ગુજરાત વડી અદાલતે માણસા નગરપંચાયતના સભ્યોની ઓગસ્ટ 1968 (Elastic) છે. તે હેઠળ થયેલ ચૂંટણી રદ ઠરાવી હતી. કેમ કે પંચાયતના ચાલુ બોર્ડની મુદત પૂરી થઈ ન હતી. કરકર વિ. સેવડેના કેસ" છે. જો અરજદારે ચોક્કા સત્તાવાળાની નિમણૂક એડવોકેટ જનરલ તરીકે કરવામાં આવી હતી. પરંતુ

તેની પાસે જરૂરી લાયકાત હતી નાં કરવામાં આવશે નહિ. આ આથી આ આજ્ઞાપત્ર ફરમાવવામાં આવેલ હતું. યુ. એન. રાવ વિ. શ્રીમતી ઇંદિરા ગાંધીના કેસમાં સંસદમાં વિસજ સત્તા આપે છે. મુંબઈ ક હત આર્થિક સંજોગોમાં સાંભ્ય કાર કાર્ય કે કાર્યલોપથી જા-માટે સ્વીકારવાની જરૂરિયાતા દૂર કરી શકાય અને આવેલ કે થયા બાદ પ્રધાનમંડળ ચાલુ રહેતાં આ આજ્ઞાપત્ર માટે અરજી કરવામાં આવી હતી. પરંતુ તેનો ઈન્કાર કરાયો આ આજ્ઞાપત્ર મેળવવા માટે અરજી કરવામાં પક્ષકારે વિલંબ કરેલ છે કે કેમ તે પ્રશ્ન મહત્ત્વનો નથી, કે ગેરકાયદેસર હોદ્દા ઉપર ચાલુ રહેનાર વ્યક્તિ જેટલા દિવસ ચાલુ રહે છે ત્યાં સુધી આ આજ્ઞાપત્ર મેળવવા અરજીનું કારણ રોજરોજ ઉત્પન્ન થાય છે.

રાજ્ય ન્યાયતંત્ર - વડી અદાલત (State Judiciary - High Court)

આપણા દેશમાં વડી અદાલતો (High Courts)ની સ્થાપના બ્રિટીશ શાસન દરમિયાન મુંબઈ, કલકત્તા અને મદ્રાસમાં સૌપ્રથમ 1862માં કરવામાં આવી હતી. આમ તો બંધારણીય જોગવાઈ પ્રમાણે દરેક રાજ્ય માટે એક વડી અદાલતની જોગવાઈ છે. પરંતુ કેટલીક વડી અદાલતોની હકૂમત અન્ય રાજ્ય પર પણ વિસ્તરે છે. દા. ત. પંજાબ અને હરિયાણાની વડી અદાલતની હકૂમત પંજાબ, હરિયાણા અને ચંદીગઢ (સંઘપ્રદેશ) સુધી વિસ્તારે છે. તે જ રીતે, આસામ વડી અદાલતની હકૂમત, આસામ ઉપરાંત મણિપુર, મેઘાલય અને નાગાલેન્ડ, ત્રિપુરા, મિઝોરમ અને અરુણાચલ પ્રદેશ સુધી વિસ્તરે છે. કેટલીક વડી અદાલતો શાખા પણ ધરાવે છે. દા. ત., મુંબઈ વડી અદાલતની શાખા નાગપુર ખાતે છે. અલ્હાબાદ (ડી અદાલતની શાખા નાગપુરમાં આવેલી છે.

રાજ્યો માટે વડી અદાલત (અનુ. 214) (High Court for States) :

દરેક રાજ્ય માટે વડી અદાલત રહેશે.

સમજૂતી : આ અનુચ્છેદ પ્રમાણે દરેક રાજ્ય માટે એક વડી અદાલતની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આપણા દેશમાં હું રાજ્યો છે. તદ્દઉપરાંત, 6 કેન્દ્રીય પ્રદેશો છે. આપણે હજુ સુધી દરેક રાજ્ય માટે એક વડી અદાલતની વ્યવસ્થા કરી શક્યા નથી, તેથી કેટલીક વડી અદાલતોને બે કે તેથી વધારે રાજ્યો પર હકૂમત હોય છે. જો કે અનુ 231માં પણ આ અંગે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે જેમ કે કલકત્તા વડી અદાલતની હકૂમત, પશ્ચિમ બંગાળ ઉપરાંત આંદામાન અને

નિકોબાર ટાપુઓ સુધી વિસ્તરે છે. મુંબઈ વડી અદાલતની હકૂમત મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ઉપરાંત દાદરા અને નગર હવેલી સુધી વિસ્તરે છે. કેરાલા વડી અદાલતની હકૂમત કેરાલા રાજ્ય ઉપરાંત લલદ્વીપ સુધી વિસ્તરે છે.

વડી અદાલતો અભિલેપ અદાલત રહેશે (અનુ. 215)

દરેક વડી અદાલત અભિલેપ અદાલત રહેશે અને તેને પોતાના તિરસ્કાર માટે શિક્ષા કરવાની સત્તા સહિત આવી અદાલતની તમામ સત્તાઓ રહેશે.

સમજૂતી:-આ અનુચ્છેદથી ઠરાવાયેલ છે કે દરેક વડી અદાલત અભિલેખ અદાલત (Court of record) રહેશે. અભિલેખ = અદાલતનો અર્થ એ થાય છે કે આવી અદાલતનું દફતર પુરાવાકીય મૂલ્ય (Evidentiary Value) ધરાવે છે અને જ્યારે તે કોઈ અદાલતમાં રજૂ કરવામાં આવે, ત્યારે તેની સામે કોઈ વાંધો લઈ શકાતો નથી. બીજું કે આવી અદાલતને પોતાના તિરસ્કાર (Contempt) બદલ શિક્ષા કરવાની સત્તા હોય છે. કોઈ પણ વડી અદાલત, પોતાની પ્રાદેશિક હકૂમતની બહાર રહેતી વ્યક્તિને પણ, પોતાના તિરસ્કાર બદલ શિક્ષા કરી શકે. પોતાના તિરસ્કાર બદલ શિક્ષા કરવાની આ સત્તા, દરેક વડી અદાલતને આ અનુચ્છેદ હેઠળ પ્રાપ્ત થયેલ છે અને નહીં કે અદાલત તિરસ્કાર ધારો, 1971 .

વડી અદાલતોની રચના (અનુ. 216) (Constitution of High Courts):

દરેક વડી અદાલત, એક મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને રાષ્ટ્રપતિ વખતોવખત નિમવા જરૂરી ગણે, તેવા અન્ય ન્યાયાધીશોની બનેલ રહેશે.

સમજૂતી :

આ અનુચ્છેદથી વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાય, અન્ય ન્યાયમૂર્તિઓની સંખ્યા નિશ્ચિત કરવામાં આવી નથી. આ અનુચ્છેદ એવું ઠરાવે છે કે દરેક વડી અદાલત, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ ઉપરાંત, રાષ્ટ્રપતિ વખતોવખત નિમવા જરૂરી ગણે તેવા અન્ય ન્યાયાધીશોની બનેલી રહેશે. પડતર કેસોની સંખ્યા ધ્યાનમાં રાખીને રાષ્ટ્રપતિએ દરેક વડી અદાલતના ન્યાયાધીશોની સંખ્યાની સમીક્ષા કરવી જોઈએ.

વડી અદાલતના ન્યાયાધીશની નિમણૂક અને તેના હોદાની શરતો (અનુ. 217) (Appointment and conditions of the office of a Judge of a High Court):

(1) રાષ્ટ્રપતિ, ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સાથે, રાજ્યના રાજ્યપાલ સાથે અને મુખ્ય ન્યાયાધીશ સિવાયના અન્ય ન્યાયાધીશની નિમણૂકના પ્રસંગે તે વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે, વિચારણા કર્યા બાદ, રાષ્ટ્રપતિ પોતાના સહી સિક્કાવાળા આદેશપત્રથી વડી અદાલતના દરેક ન્યાયાધીશની નિમણૂક કરશે અને તે વધારાના અથવા કાર્યકારી - ન્યાયાધીશ હોય તો અનુ. 224માં જોગવાઈ કરાયા મુજબ અને એ સિવાયના પ્રસંગે, તેઓ બાસઠ વર્ષના થાય ત્યાં સુધી હોદો ધારણ કરશે.પરંતુ જોગવાઈ એવી કરવામાં આવે છે કે,

(એ) કોઈ પણ ન્યાયાધીશ રાષ્ટ્રપતિને સંબોધિત કરેલ પોતાની સહીવાળા લખાણથી પોતાના હોદાનું રાજીનામું આપી શકે.(બી) સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશને હોદા પરથી દૂર કરવા માટે અનુ. 124(4)ની જોગવાઈ પ્રમાણે, રાષ્ટ્રપતિ કોઈ પણ ન્યાયાધીશને તેમના હોદા પરથી દૂર કરી શકે;(સી) રાષ્ટ્રપતિએ કોઈ ન્યાયાધીશની સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક કરવાથી, અથવા ભારતીય પ્રદેશમાં અન્ય કોઈ વડી અદાલતમાં તેમની બદલી કરવાથી તેમનો હોદો ખાલી થશે.

અનુ. 32 અને અનુ. 226 વચ્ચેનો તફાવત : સર્વોચ્ચ અદાલત અને રાજ્ય વડી અદાલતની રીટ આપવાની સત્ત વચ્ચેનો તફાવત :-

(1) સર્વોચ્ચ અદાલતમાં જવાનો અધિકાર પોતે જ મૂળભૂત અધિકાર છે. એટલે કે 'બંધારણીય ઉપચારો. અધિકાર', મૂળભૂત અધિકારોના વિભાગમાં આવે છે, જ્યારે વડી અદાલતમાં જવાનો અધિકાર મૂળભૂત અધિકાર નથી.

(2) મૂળભૂત અધિકાર ભંગના કિસ્સામાં, અધિકારની રુએ સર્વોચ્ચ અદાલત પાસેથી આજ્ઞાપત્રનું ફરમાન મેળવી શકાય છે. જ્યારે યોગ્ય પ્રસંગોમાં વડી અદાલત આજ્ઞાપત્ર આપવાનો ઈન્કાર પણ કરી શકે.(3) મૂળભૂત અધિકારનો ભંગ થયો હોય તો જ સર્વોચ્ચ અદાલત પાસેથી આજ્ઞાપત્ર મળી શકે. જ્યારે વડી અદાલત પાસે અન્ય હેતુઓ માટે પણ આજ્ઞાપત્રનું ફરમાન કરવાની સત્તા છે. આ બાબતમાં વડી અદાલત, સર્વોચ્ચ અદાલત કરતાં વિશાળ હકૂમત ધરાવે છે.

૨) મૂટકોર્ટનો અર્થ અને મહત્વ:-વર્તમાન શિક્ષણ અને પરીક્ષા પ્રક્રિતિ જે તે વિષયનું જ્ઞાન ન આપતાં હોવાની સૌથી મોટી ફરિયાદ છે. કોમસં ગ્રેજ્યુએટ થયેલ વિદ્યાર્થી, બેંક, નામું, ચેકના

પ્રકારો વિશે જાણતો ન હોવાના દાખલાઓ ધ્યાનમાં આવે છે. તે જ રીતે, કાયદા સ્નાતક થયેલ વિદ્યાર્થી કાયદો, અદાલત કે પક્ષનિવેદન કલાથી બિલકુલ અજાણ હોય તેવું જોવા મળે છે. આથી કાયદાના અભ્યાસ વખતે જ તેને વકીલાત કરવાની કુશળતા પ્રાપ્ત થાય તે હેતુથી મૂટ કોર્ટની જાણકારી અને મૂટ કોર્ટનું આયોજન આ બંને બાબતો પર કાયદા અભ્યાસક્રમમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો. આથી આપણે મૂટ કોર્ટ એટલે શું ? અને તેનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે જાણી લેવું જરૂરી બને છે. કાયદાના વિદ્યાર્થીઓ માટે કૃત્રિમ અદાલત એટલે મૂટ કોર્ટ. મૂટ કોર્ટનો હેતુ કાયદાના વિદ્યાર્થીને અદાલતી પ્રક્રિયાની જાણકારી આપી વકીલાતની તાલીમ આપવાનો છે. કાયદાનું જ્ઞાન, અદાલતી પ્રક્રિયાની માહિતી, પક્ષનિવેદન તેમજ સરતપાસ, ઊલટ તપાસ તેમજ દલીલ કરવાના કૌશલ્યનો વિકાસ તેના પાયામાં છે. જેવી રીતે તબીબી વિદ્યાર્થીને હોસ્પિટલ સાથે જોડવામાં આવે છે અને તેના અભ્યાસકાળ દરમિયાન જ રોગોની જાણકારી, નિદાન પદ્ધતિ તેમજ તબીબી આચારસંહિતાના સિદ્ધાંતોથી વાકેફ કરવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે કાયદાના વિદ્યાર્થીને પણ કાયદાનું જ્ઞાન, પ્રક્રિયાની માહિતી અને વ્યાવસાયિક આચારસંહિતાના સિદ્ધાંતોથી વાકેફ કરવામાં આવે છે. મૂટ કોર્ટનો આશય અભ્યાસકાળ દરમિયાન જ કાયદાના વિદ્યાર્થીને સફળ વકીલ તરીકેનાં કૌશલ્યોનો વિકાસ થાય તેવા વાતાવરણનું નિર્માણ કરવાનો છે. કોલેજ કાળ દરમિયાન જ વિદ્યાર્થીને આવી તાલીમ આપવામાં આવે, તો ભવિષ્યમાં નિપુણ વકીલ બનવાની તક તેના માટે રહે છે.

કાયદાના વિદ્યાર્થીને પ્રાપ્ત થતું કૌશલ્ય:-

મૂટ કોર્ટ કાયદાના પ્રબંધો અને અદાલતી પ્રક્રિયાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અગત્યનું સાધન છે. કાયદા કોલેજ-પાત્ર વ્યાખ્યાના પદ્ધતિથી શિક્ષણ અપાય છે. વ્યાવહારિક તાલીમ કે જ્ઞાનનો તેમાં અભાવ છે. મૂટ કોર્ટના વિદ્યાર્થીઓને વ્યવહારિક કેળવણી મળી રહે છે અને વિદ્યાર્થીને તેનાથી અનેક પ્રકારનાં કૌશલ્યો (Skills) હાંસલ કરવાની તક પ્રાપ્ત થાય છે. કાયદા કોલેજનો વિદ્યાર્થી નીચેની રીતે સમૃદ્ધ થાય છે.

(1) કોલેજમાં જે તે વખતે એક જ વિષય શીખવાતો હોય છે. દા. ત., માધ્યાપક કરારનો કાયદો, પુરાવાનું કાયદો કે મિલકત હસ્તાંતરનો કાયદો કોઈ એક પીરિયડમાં શીખવતો હોય. તો વિદ્યાર્થીને એક જ વિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. મૂટ કોર્ટ કરવાની વિદ્યાર્થીને બે રીતના કાયદાઓ થાય છે. એક તો એ કે એક વિષયની સાથે અન્ય કેટલાક વિષયોનું પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત

થાય છે. મૂટ કોર્ટ કરવાથી વિદ્યાર્થીને બે રીતના ફાયદાઓ થાય છે. એક તો એ કે એક વિપલની સાથે અન્ય કેટલાક વિષયોનું પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. દા.ત. ભારતીય ફોજદારી પારા હેઠળ ખૂન કેસ પર મૂટ કોર્ટ-આયોજન કરવામાં આવે, તો વિદ્યાર્થીને ફોજદારી પારા ઉપરાંત ફોજદારી કાર્યવાહીનો કાયદો અને પુરાવાના કાયદાન જાણકારી પણ મળશે. બીજો ફાયદો એ છે કે દા.ત. ફર્સ્ટ એલ.એલ.બી.ના વિદ્યાર્થીનો મૂટ કોર્ટમાં ભાગ લે તો તેમને કર લોના વિષય ઉપરાંત થર્ડ એલએલ.બી ના વિષયો (જેમ કે પુરાવાનો કાયદો)નું પણ જ્ઞાન ઉપલબ્ધ થાય છે. આમ, જપાર ફર્સ્ટ એલએલ.બી.નો વિદ્યાર્થી પર્ડ એલએલ.બી.માં આવે છે ત્યારે અમુક વિષયો ફર્સ્ટ એલએલ.બી.માં જ શીખી ગહેલ હોવાથી તેને તે વિષયો ઘણા સહેલા લાગે છે.

(2) કાયદા કોલેજોમાં માત્ર વ્યાખ્યા પદ્ધતિથી કાયદાનું શિક્ષણ અપાતું હોવાથી તેમાં વ્યાવહારિક કેળવણીનો અભાવ છે. આથી ફૂટ કોર્ટથી વિદ્યાર્થીને વ્યાવહારિક તાલીમ મળી રહે છે. આમ, વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ (Lecture System) ની ખામી આ વ્યાવહારિક તાલીમથી દૂર થાય છે. આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં વ્યાવહારિક તાલીમના અભાવની સૌથી મોટી ફરિયાદ છે. મૂટ કોર્ટ આયોજનથી વિદ્યાર્થીઓને વ્યાવહારિક તાલીમ (Practical training) પ્રાપ્ત થતી હોવાથી અદાલત, વકીલો, અસીલો, ન્યાયપંચો, અધિકારીઓ તેમજ જાહેર જનતાના જુદા જુદા વર્ગો સાથેના વર્તનની પણ તેમની તાલીમ મળે છે. તેની સાથે તેમને પોતાની શક્તિ ખીલવવાની પણ તક પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, દરેક ભાર લેનાર વિદ્યાર્થી માટે મૂટ કોર્ટનું મહત્ત્વ પણું છે.

મૂટ કોર્ટ અને વાસ્તવિક અદાલત વચ્ચે તફાવત:-

(1) મૂટ કોર્ટ વિદ્યાર્થીઓને વ્યાવહારિક તાલીમ આપવા માટે યોજવામાં આવે છે, જ્યારે વાસ્તવિક અદાલત પક્ષકારોનીતકરારના નિકાલ માટે વૈધાનિક (Statutory) સંસ્થા છે.

(2) મૂટ કોર્ટનું આયોજન કોલેજ (સંભવત: લો કોલજ), કોઈ સંસ્થા કે મંડળ કરી શકે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સાવા શૈક્ષણિક હેતુ માટે કોઈપણ વ્યક્તિ કે સંસ્થા મૂટ કોર્ટ યોજી શકે છે. જ્યારે વાસ્તવિક અદાલત રાજ્ય તરફથી સાપવામાં આવે છે. અદાલતોની સ્થાપના અને ન્યાય વિતરણ રાજ્યની બંધારણીય જવાબદારી છે.

(3) મૂટ કોર્ટ અને વાસ્તવિક અદાલત, બંનેમાં ન્યાયાધીશ, પક્ષકારો, વકીલો, સાક્ષીઓ હોય છે, પરંતુ બંનેના હેતુ અને સત્તાઓમાં તફાવત છે. મૂટ કોર્ટનો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને કાયદાના પ્રબંધોની જાણકારી અને અદાલતી પ્રક્રિયાથી માહિતગાર કરવાનો હોય છે. જ્યારે વાસ્તવિક અદાલતનો હેતુ અને ફરજ પક્ષકારો વચ્ચેની તકરારનો નિકાસ કરવાનો હોય છે. તે માટે અદાલત ન્યાયિક સત્તાઓ (Judicial Power) કાયદા તેમજ બંધારણ મુજબ ધરાવે છે, જ્યારે મૂટ કોર્ટ પાસે કોઈ સત્તા હોતી નથી.

(4) મૂટ કોર્ટ કૃત્રિમ અદાલત છે, જ્યારે વાસ્તવિક અદાલત વૈધાનિક (Statutory) અદાલત છે.

(5) મૂટ કોર્ટની કાર્યવાહી પૂર્ણ થયા બાદ તેના નિર્ણય સામે કોઈ અપીલ થઈ શકતી નથી. જ્યારે વાસ્તવિક અદાલતના નિર્ણયને કાયદા મુજબ અપીલ રીવ્યુ, રીવિઝન વગેરે પ્રબંધો લાગુ પડે છે.

(6) મૂટ કોર્ટને તકરાર કે વિવાદનો નિર્ણય કરવાની કોઈ સત્તા હોતી નથી. તેના પક્ષકારો, વકીલો કે ન્યાયાધીશ મહોરું પહેરેલા હોય છે. જ્યારે વાસ્તવિક અદાલત પક્ષકારો વચ્ચેની તકરારનો ન્યાયિક નિર્ણય આપવાની જવાબદારી કંકળ હોય છે. તેનાથી પક્ષકારોના અધિકારો કાયદા મુજબ નિર્ણીત થાય છે.

મૂટ કોર્ટનું સંચાલન:-

૧) નિર્ણીત કેસ

૨) કાલ્પનિક કેસ

૩) નિર્દિસ્ત કાનૂની વિષય

વિદ્યાર્થીની સફળતા માટે જરૂરી બાબતો :

(i) ન્યાયપ્રથા

(ii) કેસની તૈયારી

(iii) પક્ષ નિવેદન

(iv) સરતપાસ, ઊલટ તપાસ

(v) દલીલો

(vi) કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતો :

(એ) નિષ્પક્ષ ન્યાય :

વ્યક્તિગત હિત

નાણાકીય હિત

ખાતાકીય હિત

(બી) સુનાવણીની તક :

નોટિસ

સુનાવણી

વ્યક્તિગત સુનાવણી

વકીલ રોકવાનો અધિકાર

- ઊલટ તપાસનો અધિકાર

(સી) કારણો જાણવાનો હક

vii) કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોના અપવાદો :

(એ) જરૂરિયાત(બી) કાયદાજન્ય(સી) જાહેર હિત

(ડી) લવાદી(ઈ) વ્યવહારપણું(એફ) દગો, કપટ(જી) શિક્ષાત્મક હુકમનો અભાવ

(viii) વકીલની ફરજો .

અદાલત તરફની ફરજો, સહકાર્યકર્તા તરફની ફરજો, અસીલ તરફની ફરજો, વ્યવસાય તરફની ફરજો

જાહેર જનતા અને રાજ્ય તરફની ફરજો, સામા પક્ષકાર તરફની ફરજો

કેસની પૂર્વતૈયારી અને ઈન્સાફી કાર્યવાહીમાં હિસ્સેદારી(દિવાની બાબતો)

પ્રસ્તાવના :-અદાલતમાં વકીલ મારફત કોઈ કાનૂની કાર્યવાહી શરૂ કરવામાં આવે, તે પૂર્વે વકીલે ઘણો આયામ કરવો પડે છે. દરેક પક્ષકાર પોતાના પક્ષે જ સત્ય છે તે માટે મહેનત કરતો હોય છે. નીચેની અદાલત (Lower Court)માં કાર્યવાહી શરૂ કરાય તો પણ તે કેસ છેલ્લામાં છેલ્લી અદાલત, સંભવતઃ સર્વોચ્ચ અદાલત સુધી, લડવાની શક્યતા ધ્યાનમાં રાખીને

વકીલે કેસની પૂર્વતૈયારી અને મંડાણ કરવાં જોઈએ. વળી પોતાના પક્ષે કેસની પૂર્વતૈયારી કરતી વખતે સામા પક્ષનાં મજબૂત અને નબળાં પાસાંઓ ધ્યાનમાં રાખીને આગળ ધપવું જોઈએ. કેસની પૂર્વતૈયારી વખતે કાયદાકીય સજ્જતા ઉપરાંત, દાવાના જરૂરી પક્ષકારો, હકૂમત, દસ્તાવેજોની ચકાસણી, સુનાવણી વખતે સાથી-પુરાવાઓ સુનાવણી પૂરી થયા બાદ દલીલો, ચાલુ દાવે પક્ષકારનું અવસાન થાય તો તેના સ્થાને વારસદારની નિયુક્તિ, વગેરે બાબતો કેસની તૈયારી પૂર્વે અને ત્યારબાદ, ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

અસીલ સાથેની મુલાકાતમાં સતર્કતા:-

કોઈપણ વકીલે સફળ થવા માટે અસીલ સાથેની મુલાકાતમાં નેપુણ્ય પ્રાપ્ત કરેલ હોવું જોઈએ. તે એક વળા છે અને અનુભવથી તેમાં નિપુણતા કેળવી શકાય છે. કાયદા વિદ્યાશાખામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીએ કોઈ સીનીયર એડવોકેટની ચેમ્બરમાં બેસીને અસીલ સાથેનો વકીલનો વ્યવહાર ધ્યાનથી નિહાળવો જોઈએ. નોંધ કરી લેવી જોઈએ. તેમાંના ખાસ મુદ્દાઓની

કેસની પૂર્વતૈયારી અને અભ્યાસ:-

કોઈ વ્યક્તિ અસીલ તરીકે વકીલનો સંપર્ક સાધે, ત્યારે એ સમજી લેવું જોઈએ કે તે વ્યક્તિ કોઈ વ્યક્તિ કે બનાવથી દુભાયેલી કે નારાજ (Aggrieved) વ્યક્તિ હોવાની. જે રીતે કોઈ દર્દી પોતાની શારીરિક ફરિયાદ લઈને તબીબ પાસે જાય છે, તે રીતે અસીલ પોતાની વ્યાવહારિક ફરિયાદ લઈને તેના નિવારણ કે ન્યાય માટે વકીલ પાસે જાય છે. સામાન્ય રીતે કોઈ અસીલ વકીલની પસંદગીમાં આંધળુક્રિયા કરવાનું ભાગ્યે જ પસંદ કરે. તે માટે વકીલની પોતાની શાખ, ફરિયાદ નિવારણ માટે વકીલનું કૌશલ્ય, જ્ઞાન, તેનો વ્યાવસાયિક અને વ્યાવહારિક અનુભવ, ઓળખાણ, સંબંધ વગેરે બાબતો વકીલની પસંદગીમાં ભાગ ભજવે છે. અસીલ-વકીલ વચ્ચેના સંબંધ વિશ્વાસજન્ય (Fiduciary) ગણાય છે. તેથી વકીલની પસંદગી કરવામાં અસીલના મનમાં જે કોઈપણ બાબતે ભાગ ભજવેલ હોય, પરંતુ વકીલના પક્ષે આટલું તો થવું જ જોઈએ કે વકીલે અસીલનો અતૂટ વિશ્વાસ કેળવવો જોઈએ. વિશ્વાસના પાયા પર જ અસીલ-વકીલના સંબંધની ઈમારત ચણાય.

પોતાના કેસની રજૂઆત કરવા જાય ત્યારે વકીલ કાયદા નિષ્ણાત અને પોતાને જાણ મળવાની અપેક્ષા ધરાવતો હોય છે. અસીલની રજૂઆત ધ્યાનપૂર્વક અને શાંતિથી સાંભળવી તે સારા

વકીલ હોવાનું લક્ષણ છે. અસીલની હકીકતોની રજૂઆત પરથી બનાવોની કમબદ્ધ નોંધ લખી લેવી. અસીલ કોઈ દસ્તાવેજ માં લાવેલ હોય, તો તે જોઈ લેવા. પોતાની હકીકતો રજૂ કર્યા બાદ કાયદાકીય પરિસ્થિતિ શી છે તે અસીલ જાણવ ઇચ્છતો હોય છે. અસીલ એમ સમજતો હોય છે કે પોતે જે કેસ લઈને આવેલ છે તે અંગેના કાયદાનું જ્ઞાન અ વકીલ ધરાવે છે. અસીલની અપેક્ષા વાજબી પણ છે. આમ છતાં વકીલ સંબંધિત કાયદાની જાણકારી ધરાવતો ન હોય તેમ બની શકે છે. આમ હોય તો પણ, અસીલે રજૂ કરેલ હકીકતોને સુસંગત કાયદો શોધી કાઢીને તે બાબતને ચોક્કસ કાયદાકીય પરિસ્થિતિનો કયાસ વકીલે મેળવી લેવો જોઈએ. આમ થયા બાદ વકીલે અસીલને સંબંધિત કાયદાન પ્રબંધો વિશે માહિતગાર કરીને કેસની હકીકતોના પ્રકાશમાં કાયદો કેટલા અંશે ઉપકારક છે તેની સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ. જરૂર પડયે નિર્ણિત કેસો (Decided Cases) નો સહારો લેવો જોઈએ. પરંતુ એ સ્પષ્ટ છે કે નિર્ણિત કેસો સ્પષ્ટ કાયદાકીય પ્રબંધોને મદદરૂપ બને છે. આથી નિર્ણિત કેસો પસંદ કરવામાં કાળજી લેવાવી જોઈએ. વળી નિર્ણિત કેસ રદ થઈ ગયેલો તો નથી તે તેની ખાતરી કરી લેવી જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સ્પષ્ટ કાયદાકીય પ્રબંધને અદ્યતન નિર્ણિત કેસથી જ સમર્થન આપી શકાય.

દાવાનું સ્વરૂપ:-

દાવાઅરજી થડાતા પહેલાં દાવાઅરજી કેવી રીતે ઘડાવી જોઈએ તેનો વિદ્યાર્થી-વકીલે વિચાર કરવો જોઈએ. મુખ્યત્વે તેણે એ વિચારવાનું છે કે દાવો દાખલ કરવાનો છે તેનું કારણ શું છે. જો દાવાનું કારણ (Cause of action) એક જ હોય અને એક કરતાં વધારે દાદ (Relief) માગી શકાતી હોય તો તેણે તેમ કરવું જોઈએ. જો તે એક દાદ માગવાનું છોડી દેશે, તો કાયમ માટે તેણે સહન કરવાનું રહેશે. પરંતુ જ્યારે એક કરતાં વધારે દાવાનાં કારણો હોય ત્યારે શું કરવું તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આવા પ્રસંગે વિદ્યાર્થી-વકીલે એ વિચારવાનું છે કે દાવાનાં જુદાં જુદાં કારણો હોવા છતાં તે સંબંધી એક જ સંયુક્ત દાવો લાવી શકાય તેમ છે કે કેમ, અથવા દરેક દાદ સંબંધમાં અલગ દાવો લાવવાની જરૂર છે. જ્યાં વાદી એક જ હોય, ત્યાં ઉપાય સરળ છે. પરંતુ જ્યાં વાદીની સંખ્યા એક કરતાં વધારે હોય, ત્યાં વકીલે વિચારવું જોઈએ કે તમામને એક જ દાવામાં જોડી શકાય તેમ છે કે કેમ. અસીલની સૂચના મુજબ કોઈ દાવા કે કાનૂની કાર્યવાહી અદાલતમાં દાખલ કરતાં પૂર્વે નોટિસ આપવાની જરૂરિયાત વૈધાનિક (Statutory) કે ઇચ્છનીય (desirable) તે નક્કી કરવું જોઈએ. જો દાવો દાખલ કરાતા પૂર્વે નોટિસ આપવાનું વૈધાનિક હોય,

તો તેમાં કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી અને તે મુજબ નોટિસ આપવાનું ફરજિયાત બની ઠપ છે. વૈધાનિક નોટિસ (Statutory notice) ના અભાવે અદાલતને દાવો રદ કરવાની ફરજ પડે છે. જેમ કે સરકાર સામે દાવો કરતાં અગાઉ નોટિસ આપવાનું વૈધાનિક છે.

૧)દાવાની વિગતો ૨)દાવામાં પક્ષનીવેદનો ૩)સમન્સની બજવણી ૪)દાવાની સુનાવણી

૫)દાવામાં સુનાવણી પછીની કાર્યવાહી ૬)અપીલ ૭)રેફરન્સ ૮)રિવ્યુ

૯)રિવીઝન

તીરસ્કારના કેસોમાં કાર્યવાહી

પ્રાસ્તાવિક:-

સામાન્ય રીતે ન્યાય કાર્યમાં અવરોધ કરે તેવું કોઈપણ કૃત્ય અદાલતનો તિરસ્કાર છે. અદાલતના તિરસ્કાર માટેની કાર્યવાહી 'દોવાની' (Civil) કે ફોજદારી (Criminal) સ્વરૂપની નથી. આ કાર્યવાહીને અર્ધફોજદારી (Quasi-Criminal) સ્વરૂપની કહી શકાય છે. માટે આવી કાર્યવાહીને દોવાની કાર્યવાહીનો કાયદો કે ફોજદારી કાર્યવાહીનો કાયદો લાગુ પાડી શકીએ નહિ. ફોજદારી કાર્યવાહીનો કાયદો, 1973ની કલમ 5 જણાવે છે કે 'પાસ ભાડૂતને ભાગત રાખવામાં આવે છે. અદાલતનો તિરસ્કાર 'ખાસ બાબત છે.' સર્વોચ્ચ અદાલત અને વડી અદાલત તિરસ્કાર કાર્યવાહી (Contempt Proceedings) કરીને ગુનેગારને શિક્ષા કરવાની પાસ હકૂમત ધરાવે છે. ઉપરાંત અદાલતના તિરસ્કાર માટેની કાર્યવાહીને ભારતીય પુરાવાનો કાયદો (Indian Evidence Act) લાગુ પડતો નથી. અદાલતના તિરસ્કારના બે પ્રકારો પડે છે.

(1) દોવાની તિરસ્કાર (Civil contempt), અને

(2) ફોજદારી તિરસ્કાર (Criminal Contempt)

આમ, તિરસ્કાર કાર્યવાહી (Contempt Proceedings) સમજવા માટે મૂટ કોર્ટમાં ભાગ લેનાર વિદ્યાર્થીઓ (Mooters)એ આ બધી બાબતો શીખવી આવશ્યક છે, જે વિગતવાર આ પ્રકરણમાં જોઈશું.(Contempt of Court)

વ્યાખ્યા :

અદાલતના તિરસ્કારની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા મળવી મુશ્કેલ છે. Contempt of Courts Act, 1971 પહેલાં તેની કોઈ સંતોષકારક વૈધાનિક વ્યાખ્યા (Statutory definition) હતી નહિ. આ કાયદામાં પણ તેની પૂર્ણ વ્યાખ્યા મળતી નથી. એક કેસ'માં ઠરાવાયું છે તેમ, અદાલતના તિરસ્કાર કે અનાદરની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા આપવાનું અશક્ય છે. આપણે જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ જોવાનો પ્રયાસ કરીએ.

1. Corpus Juris Secundum

અદાલતનો તિરસ્કાર એટલે અદાલતની સત્તા, ન્યાય અને ગૌરવની વિરુદ્ધ વર્તન કરીને અદાલતની અવજા. અદાલતના હુકમની ઇરાદાપૂર્વક અવજા એટલે અદાલતનો તિરસ્કાર. અદાલતનો તિરસ્કાર અથવા અનાદર એટલે એવું વર્તન કે જેનાથી અદાલતની સત્તા અને ન્યાયના વહીવટ તરફ તિરસ્કાર પેદા થાય.

[૩] અદાલત તિરસ્કાર અથવા અનાદરના પ્રકારો

Contempt of Courts Act, 1971ની ક. 2 (એ)માં અદાલત તિરસ્કારને (1) દીવાની તિરસ્કાર (Civil Contempt) અને (2) ફોજદારી તિરસ્કાર (Criminal Contempt) એમ બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવેલ છે. આમ છતાં અદાલત તિરસ્કાર આ બે વિભાગો પૂરતો મર્યાદિત નથી. આ બે વિભાગોથી આવરી ન લેવાયેલ કિસ્સાઓ પણ અદાલતનો તિરસ્કાર બની શકે છે. જેમ કે અદાલતમાં ન્યાયાધિશ મોડા આવે તો તે અદાલતનો તિરસ્કાર છે. ન્યાયાધિશ અદાલતનો યુકાદો જાહેર કરવામાં અસાધારણ વિલંબ કરે, તો તે પણ અદાલતનો તિરસ્કાર ગણાય છે. એક કેસમાં ઠરાવાયું છે કે પૂર્વનિર્ણય (Precedent) અનુસરવાનો ઈન્કાર અદાલતનો તિરસ્કાર છે. Contempt of Court Act, 1971માં જણાવવામાં આવેલ બે પ્રકારો સિવાય, બ્રિટિશ વિ. વોલ્શના કેસ'માં નીચે મુજબના ત્રણ પ્રકારો નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે :

(1) અદાલતના હુકમો સંબંધમાં તિરસ્કાર,

(2) અદાલતના ન્યાયાધિશને સંબોધીને લખાયેલા પત્રો કે પ્રગટ કરાયેલી પત્રિકાઓ,

(3) ન્યાયના વહીવટમાં અવરોધ કરે તેવું અન્ય કોઈ કૃત્ય, સર્વોચ્ચ અદાલતે એક કેસમાં અદાલતના તિરસ્કારનું નીચે મુજબ વર્ગીકરણ કરેલ છે :

તિરસ્કારનાં મુખ્ય સ્વરૂપોમાં ન્યાયાધિશનું અપમાન, તેમના પર હુમલો, પૂર્વગ્રહ ઉત્પન્ન કરવાના ઈરાદાથી કેસની કાર્યવાહીની ટીકા, અદાલતના અધિકારીઓ, પક્ષકારો કે સાક્ષીઓને અવરોધ, અદાલતની કાર્યવાહીનો દુરુપયોગ, અદાલતના અધિકારીઓએ કરેલ ફરજનો ભંગ અને અદાલત અથવા ન્યાયાધિશ માટે નિંદાપાત્ર ટીકાઓ.

દિવાની તિરસ્કાર (Civil contempt) :

ક. 2 (બી)ની વ્યાખ્યા મુજબ 'દિવાની તિરસ્કાર' એટલે અદાલતના કોઈપણ ચુકાદા, હુકમનામું, આદેશ, હુકમ, રીટ અથવા અન્ય પ્રકારનું ઈરાદાપૂર્વક અવજ્ઞા અથવા અદાલતને અપાયેલ ખાતરીનો ઈરાદાપૂર્વક ભંગ. સર્વોચ્ચ અદાલતે મનિન્દ્રજીતસિંગ બિદ્લા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા કેસમાં ઠરાવેલ છે કે અદાલત તિરસ્કાર કાર્યવાહી પાછળનો હેતુ અદાલતની સત્તાનાં ગૌરવનું રક્ષણ કરવાનો છે. કાયદાનું શાસન અને ન્યાયતંત્રનું સ્વાતંત્ર્ય, બંને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભાગ છે. અદાલતના ગૌરવનું કોઈપણ ભોગે રક્ષણ થવું જોઈએ. દિવાની તિરસ્કાર અદાલતના હુકમનું પાલન કરવાના ભંગમાંથી પરિણમે છે. તેનો હેતુ તિરસ્કાર કરનારને માત્ર શિક્ષા કરવાનો નથી, પરંતુ તેનો હેતુ અદાલતના હુકમનું પાલન કરાવવાનો પણ છે. અદાલતના હુકમના ભંગથી થયેલ નુકસાનને વળતર અપાવવા માટેનો આ ઝડપી ઉપચાર છે. આમ, તિરસ્કાર કરનારને શિક્ષા થાય છે અને અદાલત તેને નુકસાન સુધારી આપવાનો હુકમ કરે છે. કોઈ કૃત્ય દિવાની તિરસ્કાર બને છે કે કેમ તે માટે નીચેની બે શરતોનું પાલન થવું જોઈએ.

(1) અદાલતના હુકમનો અથવા અદાલતને આપવામાં આવેલ ખાતરીનો ભંગ, અને (2) આવો ભંગ ઈરાદાપૂર્વકનો હોવો જોઈએ.

આ દરેક શરત વિશે વિગતથી જોઈશું.

(1) અદાલતના હુકમનો અથવા અદાલતને આપવામાં આવેલ ખાતરીનો ભંગ :

અદાલતના હુકમનામાથી અથવા હુકમથી કોઈ વ્યક્તિને અમુક કૃત્ય કરવા કે ન કરવાનો આદેશ આપવામાં આવેલ હોવો જોઈએ. જે વ્યક્તિને અદાલત તરફથી જે મુજબ હુકમ કરવામાં આવેલ હોય તે વ્યક્તિએ કોઈપણ જાતની આનાકાની અને શંકા કે વિલંબ વગર અદાલતના હુકમનું પાલન કરવું જોઈએ. જે અદાલતે હુકમ કે હુકમનામું કરેલ હોય તે અદાલતને તેવા

હુકમ કે હુકમનામું કરવાની હકૂમત હોવી જોઈએ. હકૂમત વગરની અદાલતે પસાર કરેલ કોઈ હુકમ કે હુકમનામાનો ભંગ થાય તો તેનાથી અદાલતનો તિરસ્કાર થતો નથી. સામાન્ય રીતે એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે કે હુકમ કરનાર અદાલતને હુકમ કરવાની હકૂમત છે. આમ છતાં, આવા અનુમાનનું ખંડન કરી શકાય છે.

ફોજદારી તિરસ્કાર (Criminal contempt):

Contempt of Courts Act, 1971ની ક. પ્રકાશન કે કૃત્ય, કે જેનાથી --

2 (સી)ની વ્યાખ્યા મુજબ, ફોજદારી તિરસ્કાર એટલે એવું

(i) અદાલતની સત્તાની બદનક્ષી થાય અથવા બદનક્ષીનું વલણ ધરાવે અથવા અદાલતની સત્તા નીચે ઉતારે કે નીચે ઉતારવાનું વલણ ધરાવે, અથવા

(ii) ન્યાયિક કાર્યવાહી તરફ પૂર્વગ્રહ પેદા થાય અથવા ન્યાયિક કાર્યવાહીની યોગ્ય પ્રક્રિયામાં દખલ થાય કે દખલ કરવાનું વલણ ધરાવે, અથવા

(iii) ન્યાયના વહીવટમાં અન્ય કોઈ રીતે દખલ કરે અથવા દખલ કરવાનું વલણ ધરાવે અથવા અવરોધ કરે કે અવરોધ કરવાનું વલણ ધરાવે.

આ વ્યાખ્યાનું વિશ્લેષણ કરતાં જણાય છે કે ત્રણ પ્રકારનાં કૃત્યોને ફોજદારી તિરસ્કાર ગણવામાં આવેલ છે. આ વ્યાખ્યામાં એવો કોઈપણ કૃત્યનો સમાવેશ થાય છે કે જેનાથી ન્યાયના વહીવટમાં દખલ થવાનું વલણ હોય અથવા જેનાથી અદાલતની સત્તા નીચે ઉતરતી હોય.

ફોજદારી તિરસ્કાર બનવા માટે એ જરૂરી નથી કે પ્રકાશન (Publication) અથવા કૃત્યથી અદાલતની બદનક્ષી થયેલ હોય અથવા અદાલતની સત્તા નીચે ઉતરેલ હોય. આ કલમ મુજબ ફોજદારી તિરસ્કાર ત્યારે બને છે કે જ્યારે ફરિયાદ કરાયેલ કૃત્યથી અદાલતની બદનક્ષી થવાની કે અદાલતની સત્તા નીચે ઉતરવાની શક્યતા હોય. જેમ કે, શ્રીમતી પદ્માવતી વિ, આર. કે. કરંજીઆના કેસમાં અદાલત સમક્ષ આરોપીનો કેસ સુનાવણી માટે હાથ ધરાય તે અગાઉ આરોપી વિરુદ્ધ જાહેર જનતાના માનસમાં પૂર્વગ્રહ ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી અખબારમાં કેટલીક ટીકાઓ કરવામાં આવી હતી. તેનાથી કાંઈ નુકસાન થયું હતું કે કેમ તે મહત્ત્વનું નથી. ફરિયાદ કરાયેલ કૃત્યથી ન્યાયના વહીવટમાં દખલ થયેલ હોવાનું જરૂરી નથી. તેનાથી ન્યાયના વહીવટમાં દખલ થવાનું વલણ હોય તો ફોજદારી તિરસ્કાર માટે તે પૂરતું છે.

શુદ્ધબુદ્ધિયુક્ત ઇરાદો પુરવાર કરવાથી જવાબદારીમાંથી છટકી શકાતું નથી. ગુનાહિત માનસ (oneus rea) ફોજદારી તિરસ્કાર માટે જરૂરી નથી. આમ ઇરાદો (Intention) મહત્ત્વ ધારણ કરતો નથી.

તિરસ્કાર અથવા અનાદર બદલ શિક્ષા

ભારતીય દફતર અદાલત (Court of record) છે અને તેને પોતાના તિરસ્કાર બદલ શિક્ષા કરવાની સત્તા છે. અનુચ્છેદ 215માં જણાવવામાં આવેલ છે કે દરેક વડી અદાલત (High Court) દફતર અદાલત છે અને તેને પોતાના તિરસ્કાર મદલ શિક્ષા કરવાની સત્તા છે. આમ સર્વોચ્ચ અદાલત અને વડી અદાલત બંને દફતર અદાલત હોવાથી તિરસ્કાર મદલ સંક્ષિપ્ત રીતે (Summarily) શિક્ષા કરવાની તેમને અંતર્ગત (Inherent) સત્તા છે. અદાલતનો જ્યારે તિરસ્કાર થાય ત્યારે તાત્કાલિક જ ગુનેગારને સજા થવી જોઈએ. આમાં સમયનું તત્ત્વ ઘણું મહત્ત્વનું છે. જે ન્યાયાધિશની સામે તિરસ્કાર કરાયેલ હોય તે ન્યાયાધિશ જ કાર્યવાહી કરે છે. પરંતુ ગુનેગારને તત્કાળ સજા કરવાની હોવાથી આમ કરવું જરૂરી છે. સંક્ષિપ્ત કાર્યવાહીમાં ગુનેગારને પોતાના બચાવ માટે રજૂઆત કરવાની વાજબી તક આપવામાં માવે છે.

અદાલત તિરસ્કાર કાર્યવાહીનું સ્વરૂપ : અદાલત તિરસ્કાર કાર્યવાહી નથી દીવાની સ્વરૂપની કે નથી ફોજદારી સ્વરૂપની. આ કાર્યવાહી અર્ધફોજદારી (Quasi-criminal) સ્વરૂપની છે. અદાલત તિરસ્કારનો ગુનો ભારતીય ફોજદારી ધારાના અર્થમાં ગુનો નથી અને તેથી તેની કાર્યવાહી બાબતમાં ફોજદારી કાર્યવાહીનો કાયદો, 1973 લાગુ પડતો નથી. કાયદાનો એ સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે તિરસ્કાર કાર્યવાહીમાં આરોપી સામે સ્પષ્ટ આરોપ જણાવવો જોઈએ અને તેને તેનો જવાબ આપવાની પૂરતી તક મળવી જોઈએ. સર્વોચ્ચ અદાલત અને વડી અદાલત તિરસ્કાર કાર્યવાહી કરીને ગુનેગારને શિક્ષા કરવાની ખાસ ધૂમત ધરાવે છે. ફોજદારી કાર્યવાહીનો કાયદો, 1973 ક. 5 જણાવે છે કે ખાસ હકૂમતને બાકાત કરવામાં આવે છે. અદાલતનો તિરસ્કાર ખાસ બાબત છે અને ખાસ હકૂમત હેઠળ આવી બાબતને હાથ ધરી શકાય છે. આ કાર્યવાહીમાં આરોપીને તેની સામેના ગુનાના તહોમતની જાણ થવી જોઈએ અને તેને રજૂઆત કરવા માટે યોગ્ય અને વાજબી તક મળવી જોઈએ.

શિક્ષાનું પ્રમાણ :-

અત્યાર સુધી આપણે તિરસ્કાર કાર્યવાહીની જોગવાઈઓ જોઈ. અદાલતના તિરસ્કાર બદલ કેટલી શિક્ષા કરી શકાય તે અંગે Contempt of Courts Act, 1971ની ક. 12 (1)માં જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે. તે મુજબ છ માસ સુધીની કેદની સજા અથવા રૂ. 2000 સુધીના દંડની અથવા બંને શિક્ષા કરી શકાય છે. ક. 12 (2) જણાવે છે કે કોઈ અદાલત પોતાના અથવા નીચેની અદાલતના તિરસ્કાર બદલ અથવા Advocates Act, 1961 હેઠળ અન્ય ગેરવર્તણૂક માટે ક. 12 (1)માં નિર્દિષ્ટ કરાયેલ શિક્ષા સિવાય વધારે સજા કરશે નહિ. એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે વકીલની ગેરવર્તણૂક બદલ બાર કાઉન્સિલને વકીલને શિક્ષા કરવાની સત્તા છે. અદાલત પોતાના તિરસ્કાર બદલ વકીલને શિક્ષા કર્યા બાદ ગેરવર્તણૂક બદલ શિક્ષા કરવા માટે કાર્યવાહી બાર કાઉન્સિલને મોકલી શકે. જો બાર કાઉન્સિલને વકીલ સામે શિક્ષા

કરવાનું યોગ્ય ન જણાય તો, Advocates Act, 1971ની ક. 38 હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલત વકીલને શિક્ષા કરી શકે છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે શ્રી મિશ્રાના કેસમાં" વકીલને ગેરવર્તણૂક બદલ સજા કરેલ હતી. પરંતુ ત્યારબાદ બીજા એક કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે આ નિર્ણય રદ કર્યો છે. આ કેસનું અનુકરણ કરીને સર્વોચ્ચ અદાલતે અજય કુમાર પાંડેના કેસ"માં વકીલને અદાલતના તિરસ્કાર બદલ સજા કરી હતી અને તેની ગેરવર્તણૂક બદલ યોગ્ય પગલાં લેવા માટે આ બાબત બાર કાઉન્સિલને મોકલી આપી હતી.ક. 12 (a)માં કંપનીએ અદાલતને આપેલ ખાતરીના તિરસ્કાર બદલ શિક્ષાની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે. જ્યારે કોઈ કંપનીએ અદાલતને પોતે આપેલ ખાતરીનો ભંગ કરીને અદાલતનો તિરસ્કાર કરેલ હોય, ત્યારે તિરસ્કાર થવાના સમયે જે કોઈ વ્યક્તિ કંપનીના ધંધાના સંચાલનનો હવાલો ધરાવતી હોય અથવા તે માટે જવાબદાર હોય, તો આવી દરેક વ્યક્તિ અદાલતના તિરસ્કાર બદલ જવાબદાર છે અને અદાલતની મંજૂરીથી આવી દરેક વ્યક્તિની દીવાની કેદમાં અટકાયત કરી શકાય છે. પરંતુ જોગવાઈ એવી કરવામાં આવે છે કે જ્યારે કોઈ કંપનીએ તિરસ્કાર કરેલ હોય ત્યારે જો એમ પુરવાર કરવામાં આવે કે આલો તિરસ્કાર કંપનીના ડિરેક્ટર, મેનેજર, મંત્રી અથવા અન્ય અધિકારીની બેદરકારીથી થયેલ હતો, તો આવા ડિરેક્ટર, મેનેજર, મંત્રી અથવા અન્ય અધિકારીને પણ ઉપર મુજબની શિક્ષા કરી શકાય.

ગુજરાત હાઈકોર્ટ/સુપ્રીમ કોર્ટ સમક્ષ રિટ અરજી:-

(આરટિકલ 226/32 હેઠળ)

IN THE HIGH COURT OF GUJARAT AT AHMEDABAD

(OR)

IN THE SUPREME COURT OF INDIA

SPECIAL CIVIL APPLICATION NO. _____ OF 20__

અરજદાર:

(અરજદારનું નામ)

રહે. (સરનામું)

(અરજદારનો હવાલો: જેમ કે નાગરિક, સંસ્થા, કંપની વગેરે)

વિરુદ્ધ

પ્રતિવાદી:

1. (પ્રથમ પ્રતિવાદી - સરકારી તંત્ર, અધિકારી, સંસ્થા વગેરે)

2. (બીજો પ્રતિવાદી, જો હોય તો)

વિષય:

આ રિટ અરજી ભારતીય સંવિધાનના કલમ 226/32 હેઠળ (હબિયસ કોર્પસ, મંડામસ, સર્ટિઓરારી, પ્રોહિબિશન, ક્યો વોરંટો) માટે દાખલ કરવામાં આવી રહી છે.

પ્રાર્થના:

1. આ માનનીય હાઈકોર્ટ/સુપ્રીમ કોર્ટ પ્રત્યે આ અરજી કરવામાં આવે છે કે (ઉદાહરણ: કોઈ અસંવિધાનિક આદેશ/નિર્ણય રદ કરવા, કોઈ અધિકારીને કાયદેસર કાર્યવાહી માટે દિશા-નિર્દેશ આપવા, વગેરે).
2. ન્યાય મેળવવા માટે યોગ્ય ઉચિત રાહત આપવામાં આવે.
3. (અન્ય જરૂરી પ્રાર્થનાઓ, જેમ કે અંતરકાલીન રાહત, સ્ટે ઓર્ડર, વગેરે).

તથ્યો:

1. અરજદારની ઓળખ અને પીછો.
2. કેસના પાત્રો અને સંબંધિત ઘટના ક્રમ.
3. કાયદાની જોગવાઈઓ કે જે અંતર્ગત અરજી કરવામાં આવી રહી છે.
4. વિરોધ પક્ષે કરેલી ગેરકાયદેસર/અન્યાયપૂર્ણ કામગીરી.

કાયદાકીય પાયો:

(સંવિધાનની જે કલમો, કાયદા, ન્યાયપ્રીCedents કે અન્ય અનુશંગી જોગવાઈઓ અરજી માટે લાગુ પડે છે તે જણાવવું.)

અંતિમ પ્રાર્થના:

આવી પરિસ્થિતિમાં, માનનીય ન્યાયાલયને વિનંતી કરવામાં આવે છે કે,

1. (મુખ્ય રાહત માગણી).
2. (અંતરકાલીન રાહત, જો જરૂરી હોય).
3. અન્ય યોગ્ય અને ઉચિત આદેશ આપવામાં આવે.

તારીખ: _____

સ્થાન: _____

(અરજદારનું નામ)

(અરજદારના વકીલનું નામ)

અરજદાર/વકીલ

કોસ-એકઝામિનેશનની કલા:-

કોસ-એકઝામિનેશન એ તે પ્રક્રિયા છે જેમાં સાક્ષીનું પૂછપરછ કરવામાં આવે છે, સામાન્ય રીતે વિરોધી પક્ષ દ્વારા, તેની વિશ્વસનીયતા પડકારવા, મતભેદો શોધવા અને પોતાના કેસને મજબૂત બનાવવા માટે.

મુખ્ય સિદ્ધાંતો:

1. તમારું લક્ષ્ય જાણો:
 - શું તમે સાક્ષીની વિશ્વસનીયતા ઘટાડવા માંગો છો?
 - શું તમે તમારા પક્ષ માટે અનુકૂળ જવાબ મેળવવા માંગો છો?
 - શું તમે મતભેદો દર્શાવવા માંગો છો?
2. સૂચિત અને ટૂંકો પ્રશ્ન પૂછો:
 - "હા/ના" પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછીને વાતચીતને નિયંત્રિત કરો.
 - ખુલ્લા પ્રશ્નો ટાળો જે સાક્ષીને વધુ સમજૂતી આપવા દે.
3. સાક્ષીને નિયંત્રણમાં રાખો:
 - તેમને અનાવશ્યક સમજૂતી આપવાની છૂટ આપશો નહીં.

- મજબૂત અને સન્માનપૂર્ણ ભાષા ઉપયોગમાં લો.
4. ગતિશીલતા બનાવો:
- એવાં પ્રશ્નોથી શરૂ કરો કે સાક્ષી જેમાં સહમત થાય.
 - ધીરે-ધીરે તેમના નિવેદનોમાં ગેરસંવાદિતા શોધો.
5. પહેલાંના નિવેદનોનો ઉપયોગ કરો:
- જો સાક્ષી પોતાને વિરુદ્ધ જાય, તો પહેલા આપેલા નિવેદનો બતાવો.
 - પુછો, "શું તમે અગાઉ આ નહીં કહ્યું?"
6. વધુ એક પ્રશ્ન ન પૂછો:
- એકવાર તમારું મુદ્દો સાબિત થઈ જાય, તો બંધ કરો.
 - વધુ એક પ્રશ્ન એ સાક્ષીને ઉગમવાની તક આપી શકે.

સારા ક્રોસ-એક્ઝામિનેશનનું ઉદાહરણ:

- ✓ વકીલ: "શું તમે કહ્યું કે તમે આરોપીને રાત્રે 10:30 વાગ્યે જોયા?"
- ✓ સાક્ષી: "હાં."
- ✓ વકીલ: "પણ તમારા પોલીસ નિવેદનમાં, તમે 11:00 PM લખ્યું છે?"
- ✓ સાક્ષી: "ઉહ... કદાચ હું ભૂલી ગયો."
- ✓ વકીલ: "તો, તમારું મેમરી વિશ્વસનીય નથી?"

II. દલીલ કરવાની કલા

એક અસરકારક દલીલ એ તર્ક, લાગણી અને વિશ્વસનીયતાનો સમતોલ સંયોજન છે.

1. મજબૂત દલીલની રચના:

- પરિચય: તમારું વિશ્વસનીયતા સ્થાપિત કરો (Ethos).
- તથ્ય પ્રસ્તુત કરો: કોઈ વાંધો ન હોઈ તેવા તથ્યો રજૂ કરો.
- તાર્કિક વિચાર (Logos): પુરાવા, ઉદાહરણો અને અગાઉના કેસોનો ઉપયોગ કરો.

- ભાવનાત્મક આકર્ષણ (Pathos): લોકોની ભાવનાઓ, મૂલ્યો, કે ભય સાથે જોડાયેલી દલીલ કરો.
- નિષ્કર્ષ: મુખ્ય મુદ્દાઓ પુનઃરજૂ કરો અને પ્રભાવશાળી અંત આપો.

2. દલીલ માટે પદ્ધતિઓ:

1. સોક્રેટિક પૂછપરછ: સામેની પક્ષના તર્કમાં ગેરસંવાદિતા શોધો.
2. Reductio ad Absurdum: તેઓ જે કહી રહ્યાં છે તે અવાજવટ અને વિસંગતતા તરફ દોરી જાય છે તે દર્શાવો.
3. ઉદાહરણો અને પૂર્વ દાખલાઓ: પાંછળના કેસો અથવા ઉદાહરણોનો ઉપયોગ કરો.
4. પર્સપેક્ટિવ બદલો: ચર્ચાને તમારા હિતમાં ફેરવો.
5. વિરોધી પક્ષની દલીલનો અંદાજ લગાવો: તમારા તર્કના સંભવિત નબળા બિંદુઓને અગાઉથી ઉકેલો.

કોર્ટમાં મજબૂત દલીલનું ઉદાહરણ:

✓ બચાવ પક્ષનો વકીલ: "અભિયોજક કહે છે કે મારા ક્લાઈન્ટ પાસે હેતુ હતો. પણ એનો પુરાવો ક્યાં છે? ફક્ત અનુમાન પૂરતો છે? કાયદા અનુસાર, અમને કેવળ તથ્યો જોઈએ, અનુમાન નહીં."

ઉપભોક્તા વિવાદ નિવારણ એજન્સીઓ:-

ઉપભોક્તા સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019 હેઠળ ભારતમાં ત્રણ સ્તરિય વ્યવસ્થા છે, જે ઉપભોક્તા વિવાદોને ઉકેલવા માટે કાર્ય કરે છે. આ એજન્સીઓ ખોટા માલ, અપૂરતી સેવાઓ, અયોગ્ય વેપાર પદ્ધતિઓ અને અન્ય ઉપભોક્તા હક્કોના ઉલ્લંઘન સાથે સંબંધિત ફરિયાદોને સંભાળે છે.

1. જીલ્લા ઉપભોક્તા વિવાદ નિવારણ આયોગ (DCDRC)
 - જ્યારે દાવ ₹50 લાખ સુધી હોય ત્યારે કેસની સુનાવણી કરે.
 - અધ્યક્ષ અને ઓછામાં ઓછી બે સભ્યો હોય.
 - અપીલ રાજ્ય આયોગ (SCDRC) ખાતે થઈ શકે.
2. રાજ્ય ઉપભોક્તા વિવાદ નિવારણ આયોગ (SCDRC)
 - જ્યારે દાવ ₹50 લાખ થી ₹2 કરોડ સુધી હોય ત્યારે કેસની સુનાવણી કરે.

- જીલ્લા આયોગ તરફથી કરવામાં આવેલી અપીલોને સાંભરે.
- અપીલ રાષ્ટ્રીય આયોગ (NCDRC) ખાતે થઈ શકે.

3. રાષ્ટ્રીય ઉપલોકતા વિવાદ નિવારણ આયોગ (NCDRC)

- જ્યારે દાવ રૂ2 કરોડથી વધુ હોય ત્યારે કેસની સુનાવણી કરે.
- રાજ્ય આયોગ તરફથી કરવામાં આવેલી અપીલોને સાંભરે.
- NCDRCના નિર્ણયો સામે સુપ્રીમ કોર્ટમાં અપીલ કરી શકાય.

મધ્યવર્તી વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ (CAT)

મધ્યવર્તી વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ (CAT) ભારતના બંધારણની કલમ 323-A હેઠળ વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ અધિનિયમ, 1985 દ્વારા સ્થાપવામાં આવી હતી. તે કેન્દ્રીય અને રાજ્ય જાહેર ક્ષેત્રના કર્મચારીઓ માટે ભરતી અને સેવાશરતો સંબંધિત વિવાદો ઉકેલે છે.

CAT ની મુખ્ય વિશેષતાઓ

- વિશેષાધિકાર: કેન્દ્રીય સરકારના કર્મચારીઓ (સશસ્ત્ર દળોને સિવાય) સંબંધિત કેસની સુનાવણી કરે.
- રચના:
 - મુખ્ય બેચ નવી દિલ્હી માં છે.
 - વિવિધ રાજ્યોમાં વધારાના બેન્ચો છે.
- અપીલ: CATના નિર્ણય સામે હાઇકોર્ટ અને ત્યાર બાદ સુપ્રીમ કોર્ટમાં અપીલ કરી શકાય.
- કોર્ટ ફી નહીં હોય: કર્મચારીઓને કેસ ફાઇલ કરવા માટે કોઈ નાણાં ભરવા પડતા નથી.

References:-

- 1) સી. જમનાદાસ કંપની
- 2) સેન્ટ્રલ લો પબ્લિકેસન
- 3) એશિયા લો હાઉસ, હૈદરાબાદ

